

ԱՐՁԱՔԱՄԵՐ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԿԻՐՍԱԿԷ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան ըստանորդագրենն է հիշի ըուրլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՄԵՐ» խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրավաճառանոցում: Ստարաքաղաքացիք գիտնում են՝ Тифлисъ. Редація „Арцаганкъ“.

Առանձին Համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնների բառին 2 Կ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Daily News և Տաճկա-Հայաստանի խնդիր: Թիւրքիայի կառավարութիւնը և Ներսէս Պատրիարքը:—Ներքին Տեսութիւն: Երեսփոխանների Հաշուետեսութիւնը: Խրեմեան սըրբազան: Նամակ Ղալաիայ գիւղից: Բաղէշի Հրդեհը:—ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ:—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Փաղաքական լուրեր:—ՖԷԼԻԷՏՈՆ: Վեհեարիկի Մխիթարեանք:—ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

DAILY-NEWS

ԵՒ ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐ

Անգլիական Հանրաձանօթ Daily-News լրագիրը իւր սեպտ. 22 թիւ թերթով մի հեռագիր և մի խմբագրական յօդուած է հրատարակել Տաճկահայաստանի խնդրի մասին: Հեռագիրը Կ. Պօլսից Վառնա է ուղարկուել և այնտեղից քաշուել և ստում է. «Լորդ Դիւֆերինի շուտով Կ. Պօլսի վերադառնալու ծանուցումը մեծ յուզում պատճառեց պալատն և Դուռը: Նախարարներն ամեն օր մի արտասովոր նիստ են կազմում քննելու համար 61-րդ յօդուածի գործադրութիւնն Հայկական խնդրի մասին, որ Դուռն իմացած է թէ Լորդ Դիւֆերինը հրահանգ ունի յառաջ տանելու Կ. Պօլսի մէջ: Նրեկ որոշուեցաւ քրիստոնեայ կառավարիչներ կամ փոխ-կառավարիչներ կարգել ուր որ Հայք մեծամասնութիւն են կազմում: Լսում են, թէ Լորդ Դիւֆերինը զօրեղապէս պիտի պնդէ նաև Անգլիացի վաճառականների պահանջի հատուցման մասին, որք հանրօգուտ շինութիւններ են կատարել կամ վաճառք տուել թուրք կառավարութեանը:»

«Daily-News» իւր խմբագրական յօդուածի մէջ նախ յիշում է, թէ երբ Լորդ Դիւֆերինը Կ. Պօլսից մեկնեցաւ Կայիրէ գնալու համար, սուլթանը մեծապէս ու-

րախացաւ, և իւր սրտի գոհունակութիւնն արտայայտեց մինչև իսկ մարմնական արտակարգ շարժումներով, որք ուշադրութիւն գրաւեցին երբ լորդ Դիւֆերինը իւր հրաժեշտի ողջոյնը մատուցանելով, դուրս գնաց Ն. Վեհափառութեան մօտից: Բնական է ուրեմն որ այժմ էլ դեսպանի վերադարձը գոհունակութիւն է պատճառել: Թուրքերը մեծարում են Լորդ Դիւֆերինին, բայց ոչ թէ որովհետև սիրում են նորան, այլ որովհետև վախենում են և կասկածում են նրանից: Լօնդոնի ազատական թերթը լաւ է գտնում որ դեսպաններից երկնչին այնպիսի մարդիկ, որք, բախտի քմահաճոյքովը, կոչուել են տիրապետելու աշխարհիս մի քանի ամենագեղեցիկ մասերի վերայ: Անգլիական թերթը յետոյ այսպէս է շարունակում.—

«Զուարճալի է իմանալ թէ որպիսի աճապարանքով Սուլթանի խորհրդականները կանչուել են, և որչափ եռանդով վիճաբանութիւնները շարունակուել են նախարարական խորհուրդների մէջը, Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի գործադրման տեսակետով: Դուռն իմացել է թէ Լորդ Դիւֆերինը հրահանգ ունի իւր գրքւանում՝ պնդելու այն Հայկական բարենորոգումների մասին, որ այդ յօդուածը հրամայում է. սրանից ծագում է առնում Ստամբուլի փաշաների իրաւանցումը: Բայց մեր թղթակցի հեռագրի զարմանք պատճառող մասն այս է որ նախարարները որոշել են Քրիստոնեայ կառավարիչներ և փոխ-կառավարիչներ կարգել Արմենիոյ այն գաւառների համար, որոց մէջ քրիստոնեայք մեծամասնութիւն են կազմում:»

«Դրան այժմ իբր թէ գործադրել որոշած այս բարենորոգումների ամենից վատ կողմը սա է որ ուրիշ առիթներով շատ լսած ենք նրանց վրայով, առանց գործադրութիւնը տեսնելու: Սուլթան Աբդուլ-Համիդը այն կարծիքն ունի թէ ինքնայօժար զիջումներ անելով կարելի է դադարեցնել, գէթ առ ժամանակ դիւանագէտների յանդիմանական դիտողութիւնները: Բայց

վերջին եօթն տարիների միջոցին քանի քանի անգամ փորձեցին այս վարպետութիւնը: Մինչև իսկ եթէ Դուռը մի յանձնախումբ ուղարկէ Հայկական գաւառները, արդիւնքը, ինչպէս շատ լաւ գիտէ անգլիական դեսպանը, պիտի լինի ոչինչ. — ուրիշ բան է, եթէ այդ յանձնախումբի մէջ գտնուին եւրոպացի անգամներ, որոնք իրերի վիճակի վերայ մի պարզ հայեացք արձակելուց աւելի ընդարձակ իշխանութիւններ ունենան: Բերլինի դաշնագրի ստորագրուելուց քիչ յետոյ մի թրքական յանձնախումբ ուղարկուեցաւ արևելեան Թուրքիա, բուն գիտում ունենալով, ինչպէս յայտնի եղաւ արդիւնքից, ոչնչացնել այն դաշնագրական յօդուածը, որը գործադրելու պաշտօն էին ստացել ըստ երևույթին: Այն ժամանակից ի վեր բազմաթիւ յանձնախումբեր կազմուեցան և բացարձակապէս ոչինչ արդիւնք չը տուեցին, և մի յուսահատական զգացում գոյացրին արևելեան Թուրքիոյ ոչ — մահմետականների մօտ թէ իրանց համար լաւագոյն կառավարութիւն անկարելի է մինչև որ Ռուսաստանը չ'տիրէ այդ երկրին էլ: Մեր թղթակցի հեռագրում կար մի կէտ, որի վերայ մենք մասնաւոր ուշադրութիւն հրաւիրեցինք: Ակնարկում ենք սուլթանի վերագրուած դիտաւորութեան՝ Արմենիոյ մի քանի մասերի համար Քրիստոնեայ կառավարիչներ նշանակելու մասին: Մինչև որ փաշաները մի կողմ չ'թողնեն իրանց վիճակագիրները, քրիստոնեայ կառավարիչները իրականութիւն չը պիտի գտնեն: Սա՝ ժողովրդական բազմամարդութեան ու համեմատութեան մի խնդիր է: Բայց թուրքերը, քրիստոնեաներին փոքրամասնութեան մէջ ցոյց տալու յատուկ նպատակով, սկզբից շփոթել են Օսմանցուն մահմետականի հետ: Բայց այս բանը բոլորովին անուղիղ և անարդար է: Մահմետական քուրդն և թաթար մահմետականն Օսմանցի թուրքի հետ հասարակ բան չունին. և ընդհանրապէս թուրքերին թշնամի են: Նրանք՝ խիստ կրօնասէր և անփոփոխելի թուրքի հակապատկերն են կազմում: Խնդիրը՝ քրիստոնեաներին և տիրապետող դասին, այսինքն բուն թուրքերին մէջ տեղ է, և տարակոյս չ'կայ թէ այս երկու տարրերից քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում Արմենիոյ այլ և այլ կողմերը: Քուրդերն և թաթարները Օսմանցիներից շատ աւելի են: Քրիստոնեայք հետզհետէ աւելանալու վերայ են, մինչ Օսմանցիք օրէ օր նուազում են: Թուրքիան, մի խօսքով «մեռնում, կորչում է թուրք չունենալուց»: Բացի սորանից, դաստիարակութիւնն արագապէս ծաւալում է քրիստոնեայ ժողովրդների մէջ: Սրանց դաստիարակութեան մետոդները եւրոպական օրինակների վերայ են ձևած: Բայց մահմետական դպրոցների մէջ, — եթէ դպրոց կարող ենք կոչել այն խեղճ քարայրներին, ուր մոլլաներն ու իրանց աշակերտները հաւաքվում են, — տրուած կրթութիւնը դարեւրով ետ է ներկայ ժամանակից, — եթէ երբէք որ և է դարի մէջ օգտակար համարուած և աւանդուած է մի այնպիսի կրթութիւն, որը կայանում է

անծանօթ լեզուով զրուած կրօնական գրքերի հատուածներ վարժութեամբ սովորելու մէջ:»

ԹԻԻՐԲԻԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

Կ. ՊՕԼՍՈՅ ՆԵՐՍԵՍ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԿԸ

Բաւական չէ մեզ օրէցօր իմանալ և արձանագրել թուրքիաբնակ Հայոց մէջ տեղի ունեցած կարեւոր անցքերը, պէտք է նաև որ այդ մասնաւոր եղելութիւններից աշխատենք ի լոյս բերել այն ընդհանուր քաղաքականութիւնը, որով կառավարութիւնը փափաքում է հասնել որոշ և նախագծուած մի նպատակի:

Շատ ժամանակ չը կայ, որ մի թուրք նախարար յայտարարում էր, մեծամեծաց ժողովի մէջ, թէ 150 տարուց հետէ Թուրքիան Սուլթան Մէհմէտ Բ.-ի աննախատեսութեամբն էր որ այսքան չարչարվում էր և ցաւ էր յայտնում թէ Կ. Պոլսոյ յաղթողն փոխանակ ամեն քրիստոնեայները ջարդելու կամ թրքացնելու՝ թոյլ է տուել որ ապրին և նոցա մասնաւոր արտօնութիւններ անգամ շնորհելու տկարամտութիւնն է ունեցել:

Ստուգն այն է որ եթէ թուրքաց ի վաղուց անտի տիրապետած երկիրների մէջ քրիստոնեայ տարրը բացակայ լինէր՝ ներքին անկարգութեանց վերայ ամենքի ուշադրութիւնը այնքան ստեպ չը պիտի զրաւուէր և թուրքերն այն ժամանակ պէտք է կամ քաղաքակրթութեան պահանջմանց համապատասխանէին և կամ հրաժարուէին աշխարհիս զեղեցկագոյն երկրի վերայ տիրապետելուց: Արմատական նախարարի կարծածի չափ նախկին սուլթաններն աննախատես չեն եղած սակայն: Քրիստոնեից մնալը թուրքին անհրաժեշտ էր որպէս զի թուրքն նոցա աշխատութեամբը, նոցա ճակատի քրտինքովը սնանի: Քրիստոնեայներն անյետացնելը դատապարտել էր թուրքին աշխատութեան և այդ չէ՛ եղած երբէք Սրաբական և Օսմանեան աշխարհակալութեանց նպատակը: Քրիստոնեից կացութիւնը ի սկզբան անհրաժեշտ մի չարիք եղած է ուրեմն թուրքի համար, իսկ այժմ այդ չարիքը նկատում են ումանք իբր իրանց կորստեան անխուսափելի մի պատճառանքը:

Ժամանակը շատ ուշ լինելով սակայն այդ նեղից տարրը մի հրովարտակով արմատախիլ անելու համար, ուղեցին ոմանք, Միտհատին իրանց պարագլուխ անուանելով, մի առ մի խել քրիստոնեաներից նոցա արդէն շնորհուած և դարերով նուիրագործուած արտօնութիւնները և ամեն թուրքիաբնակ ժողովուրդները հարթելու, ի մի ձուլելու պատրուակաւն էր միայն որ խրմ-

բազրուեցաւ շտապով և բոմբիւնով հռչակուեցաւ այն Օսմանեան սահմանադրութիւնն որ ապրեցաւ՝ որքան վարդերն են ապրում: Նոքա որոնք յայտնէին մէկ գրչի հարուածով կարողանալ ջնջել ամեն ազգային զգացում, մոռացնել տալ դարաւոր կեղեքմանց անսրբելի և դառն լիշատակը, խաբել ապագայ հաւաստութեան պատիր յուսովն, ընդունել տալ առանց պատրաստութեան Օսմանեան անունը տասը միլիոն ժողովուրդի, նոքա ոչ հաւասարութեան սիրահարներն էին և ոչ յառաջագիմութեան պէտքն զգացողներն: Նոքա այս եղանակով ուզում էին, առանց օտարաց կասկած տալու, մի առ մի ջնջել քրիստոնէից արտօնութիւնները, փակել Պատրիարքարանների դռները, այլ ևս անօգուտ համարելով նոցա, և կեղրոնացնելով ամեն բան մէկ ձեռքի մէջ՝ դառնալ վերստին նախկին դրութեան: Այսպէս քրիստոնեային իր ուրոյն իրաւունքներից օրինաւորապէս հրաժարեցնել տալուց յետոյ կարող պիտի լինէին ապահովութեամբ նըպաստաւորել մահմետական տարրը:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հեղինակները ոճրի մէջ խելոտամահ կորան սակայն, և Սահմանադրութիւնը կամ այս խաբուսիկ անուան տակ խմբագրուած անձեւ խայտառակութիւնը անգործադրելի մնաց ցայժմ, ի մեծ հրճուանս ոչ մահմետական ժողովրդոց, ոչ այն պատճառաւ որ նորա ներքին նպատակը հրապուրիչ չէր, այլ աւելի բարձր և մտերիմ նկատողութիւններով, որոց վերայ պնդելն անօգուտ է մեզ: Այդ նկատողութիւնները սակայն մի մեծ վտանգից ազատեցին թուրքիաբնակ քրիստոնեայ ազգութիւններն և զարմանքով տեսնուեցան ուշիմ ճանաչուած ազգայինք որք ցաւ զգացին այն օրը երբ երկու հարիւրի չափ Օսմանեան երեսփոխանք, որք եղածները իրաւ էին կարծում, քաղցրութեամբ հրաւիրուեցան դառնալ կրկին իրանց կաղամբները մշակելու... կամ աւելի ճիշդ խօսելով ուրիշի մշակածը ճաշակելու:

Սակայն պէտք չէ կարծել թէ ազգային արտօնութեանց սպառնալիքն յաւիտեան հեռացաւ մեր վրայից: Երիտասարդ Թուրքիայի, — որովհետեւ այդպէս էին անուանում իրանց Օսմանեան Սահմանադրութեան խմբագիրները, Երիտասարդ Թուրքիայի յատակագիծը լաւ էր ըստ ինքեան թրքական տեսակէտով: Նոցա զաղափարն իր օրոմնը թողեց և կառավարութիւնը ուրիշ ճանապարհով է տքնում հասնել այն օրից ի վեր միեւնոյն նպատակին: Այդ միջոցն է նախ գործել այնպէս որ Պատրիարքարաններն բոլորովին կորցնեն իրանց կարեւորութիւնը և պարզ եկեղեցական առաջնորդարանների կարգն անցնեն, և ապա օգուտ քաղել այս անորոշ և ջլատիչ կացութիւնից ուղղակի մեր ներքին գործոց միջամտելու համար:

Հասարակաց կրթութեան (?) պաշտօնարանը իր կրթունքը սկսեց մեր ազգային վարժարանների մէջ դնել, մենք ի սկզբան և ամենայն իրաւամբ այդ յափշտակութեան դիմագրելու քաջասրտութիւնը չունեցանք: Բոլոր

դպրոցական հոգսերը մեր վերայ լինելով՝ ծախքերն ամենայն դժուարութեամբ մենք հայթհայթելով՝ ազատութիւն չունինք այժմ կրթելու մեր տղայքը ինչ եղանակաւ որ հաճելի է մեզ, ընտրել այն դասատուները, որոց մենք ենք վարձատրում: Մեր վճարած հարկերի մէկ մասովը թուրք դպրոցներն են սնուցանում և որոց մէջ քրիստոնեայի փոքր քրիստոնեային տառել են սովորցնում:

Մենք էինք, կամ մեր ազգային մարմիններն էին գաւառական առաջնորդաց ընտրութիւն կատարողը: Այժմ այդ արտօնութիւնը, թէպէտ կառավարութիւնը չէ գըլանում մեզ, բայց ոչ մէկ առաջնորդի չէ թողնում որ իւր պաշտօնատեղը ապրի, սպասում է անշուշտ որ մենք ևս ճարներս հատած խնդրենք իրանից որ ինքն ընտրէ իրան հաճելի եղած անձերը այդ պաշտօնների համար: Ամուսնութիւնն մեր մէջ մինչև այսօր կրօնական մի կերպարանք ունէր, այժմ ճիգ կայ կառավարութեան կողմից՝ որ քաղաքական մի կերպարանք տայ նրան և այսօրուանից գաւառների մէջ առաջնորդարանաց իրաւասութիւնն ամուսնական դատերի մասին առ ոչինչ է համարում: Սպասենք քիչ էլ, և մեր հարսանեաց տները պիտի տեսնենք, կոչնականաց կարգը, նաև թաղի իմամն իբր օրինաց ներկայացուցիչ:

Գաղատիոյ մէջ մի վարդապետ մահմետականութիւն է ընդունում և առանց Պատրիարքի գիտութեան, կուսակալը ոչ միայն պատուասիրում է նորան այլ և բարեհաճում է նորա անուանագիրը (սաղտըճ) լինելու և մերձակայ թէքքէներից մէկի գլխաւոր է դնում նորան:

Միջամտութեան գրութիւնն ընդունուելուց ի վեր քրիստոնեայ ժողովուրդք իրանց իրաւացի զանգատներն անխելի անելու համար անվրէպ մի միջոց ունին, այն է իրանց յատուկ առաջնորդաց կամ ազգապետին դիմել: Չը կայ օրինակ մօտ հինգ տարուց ի վեր որ որեւէ խնդիր նկատողութեան առնուի Գրան կողմից և այս է պատճառը որ Պատրիարքարանները տեսնում են օրէցօր իրանց վարկի նուազելը ժողովրդեան առաջ:

Հրովարտականքը, որ հանդիսաւոր կերպով արտօնութիւններ են շնորհում քրիստոնեայ հպատակաց, կան միշտ, բայց իբրև մեռեալ տառ, ինչպէս ասում են մեր նոր գրագէտները:

Սակայն բոլոր այս անիրաւ կարգադրութեանց մէջ թուրքիաբնակ Հայ հասարակութիւնը իր իրաւանց վեհագոյնը և ամենից թանկագինը պահելու միջոցաւ թիւնն ունէր, այն էր ըստ Սահմանադրութեան, որ հրովարտական վաւերացուած է, ընտրել իր Ազգապետն և թողնել նորան իր գործերը կառավարել այնքան ժամանակ՝ որչափ Ազգն և Պատրիարքը գոհ լինին միմեանցից: Վերջին եղելութիւնները հմբից խախտեցին նաև այս կացութիւնը, այնպէս որ այսօր մի Պատրիարք ունին՝ որ բռնադատուած է մնալ իւր աթոռի վերայ, որ չէ կարող ձեռք բերել իւր շարժմանց ազատութիւնն, մինչդեռ իր հրաժարման շարժառիթներն եղող հարիւրաւոր փաս-

տերը իւր ամենաջերմ կողմնակիցներն անգամ յաջողեցան երբեմն համոզել որ անհնարին էր նորա պաշտօնավարութիւնը այսպիսի հանգամանքների մէջ:

Ստիպել Ներսէսին, որ հակառակ իւր կամքի, հակառակ Ազգային ժողովի հանդիսաւոր որոշման, շարունակէ իւր պաշտօնավարութիւնը և միանգամայն դատաւարտել նորան բոլորովին անկարողութեան, մերժելով գործադրել նորա ամենապարզ և ամենաիրաւացի խնդիրներն անգամ, չէ որ ուրիշ միտք չունի, եթէ ոչ հարուածել ազգային ամենամեծ արտօնութիւններից գլխաւորն, անարգել ազգային կամքը և բռնաբարել մի ազգապետի ազատութիւն, բողոքելն անգամ անուղղակի արգելելով նորան:

Այլ է խնդիրը թէ Ազգը խելացութեամբ կամ անխոհեմութեամբ է վարվում այս պարագայի մէջ, այլ է խնդիրն թէ Ներսէսի այս հանգամանքի մէջ իւր գահի վերայ մնալն օգտակար է մեզ թէ ոչ: Պէտք է մենք միանք միշտ այդ մասին դատաւոր: Կառավարութեան այս կերպով, նաև մեր օգուտը պաշտպանելու պատճառանքով, մեր ներքին գործոց մէջ միջամտելը վտանգալից մի գաւազանի վերայ դրու մեզ և գուցէ հեռու չէ այն ժամանակը, ուր պիտի ստիպուինք մտնել մի եպիսկոպոսի իրաւասութեան տակ, որ պիտի հաճի կառավարութիւնը ցոյց տալ մեզ, ճիշդ այնպէս ինչպէս անում են տէրութեան բոլոր պաշտօնէից համար:

Անշուշտ Ներսէս եպիսկոպոսի բարձրագոյն հրամանաւ վերստին իւր պաշտօնին մէջ հաստատուիլն անակնկալ մի բարեբաղտութիւն էր թուրքիաբնակ Հայոց համար, և եթէ կառավարութիւնն դիտմամբ, քաղաքական տըխուր մի յատկագծով մտադիր եղած չը լինէր չեզոքացնել ամեն ազգային ձգտում և սպանել բարոյապէս հայերին, մենք կարող չէինք լաւագոյնին յանձնել մեր կենսական գործերը: Ոչ ոք տակաւին Ներսէսի չափ ընդհանրութեան համակրութիւնն և վստահութիւնը չէ վախճած, սակայն իբր սկզբունք, իբր ազգային սերուն իրաւանց վայելում որևէ օտար միջամտութիւն աղետալի է մեզ համար, մանաւանդ այնպիսի միջամտութիւնը որ ամեն շահ ունի մեր անունն անգամ ջնջել տալու պատճառութեան միջից:

Այստեղ հարկ է մեզ մեկնել այն առ երևոյթս հակասութիւնը որի մէջ թուում է թէ թափառում ենք: Ներսէս սրբազանի ազգային շահուց, ազգային արտօնութեանց անչափ նախանձախնդրութիւնը այդքան ծանօթ լինելով, գիտենալով նորա մասնաւոր կարծիքները մարդոց և իրաց մասին, միտք բերելով միանգամայն այն ժողովրդականութիւնը որ վայելում է նա, ինչպէս է լինում որ խստիւ արգելում են նորա հեռանալը Պատրիարքարանից, նոքա որ լուռ և հլու Պատրիարք են ուզում տեսնել Քում-քաբուլի մէջ, որ տոկայ ամեն յափշտակութեան, և ամեն իրաւանց բռնաբարութեան դէմ աղօթքով և վառաբանութեամբ պատասխանէ: Պատճառն

այն է որ թափուր է այժմ էջմիածնայ Մայր Աթոռը և բոլոր այս կատակերգութիւններն ուրիշ բանի համար չեն՝ եթէ ոչ Պօլիսը հրապուրիչ անել Ներսէսին և եթէ հնար է սրբել նորա անունը Կաթողիկոսութեան թեկնածուների ցանկից: Ներսէսի նման ամենայն ինչ ուղղութեամբ դատող և անձնուէր մի Պատրիարք տհաճոյ մի բան է թուրքի պաշտօնի վերայ տեսնել, բայց նա չէ մոռանում թէ Պատրիարքութիւնից աւելի բարձր և աւելի կարեւոր մի դիրք կայ Հայ եպիսկոպոսի համար այն է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը: Թրքական տեսակետով և ըստ նորա քաղաքականութեան «երկու չորեաց փոքրագոյնն է ընտրելին»: Թող գայ մայիսը և, հակառակ ազգի մեծամասնութեան ըղձանաց, ընտրուի մի ուրիշը Կաթողիկոս, թող դադարի վերջապէս Ներսէսի Կաթողիկոս ընտրուելու հաւանականութիւնը, և սա առաջին առիթով ոչ նոյն մեծարանաց հանդիպելու անպատմելի բարեբաղտութիւնը կ'ունենայ և ոչ կը բռնադատուի վարել մի պաշտօն հակառակ իւր կամոյ:

Միջամտել մեր ներքին գործոց և միանգամայն արգելել մի անձի ընտրութիւն ի Կաթողիկոսական աթոռն որ բարոյապէս, հոգեւորապէս պիտի իշխէ աւելի ազդու կերպով նոյն ինքն Պատրիարքաց վրայ և ամրապնդէ փոքր ինչ թուլացած կապերը, ահա այն կրկին նպատակներ, որոց ձգտում է հասնել այժմեան թուրք քաղաքականութիւնը:

Զգում ենք մենք բոլոր այս բաները և գիտենք մեր անելիքը:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ազգային հոգեւոր ուսումնարանների պահպանութեան և ապահովութեան գլխաւոր աղբիւրներից մինն է և ծրխական եկեղեցու արդիւնքը, որ գումարվում է անշարժ կալուածքների եկամուտից, փողի տոկոսներից և մոմավաճառութիւնից ու օրինակատարութիւններից ստացած արդիւնքներից: Մենք ունինք շատ եկեղեցիներ, որոնք օգտվում են անշարժ կալուածքներից, ունինք և այնպիսիները, որոնց գլխաւոր արդիւնքը կազմում է մոմավաճառութիւնը և մասամբ էլ օրինակատարութիւններից ստացած աննշան տուրքերը: Բայց չնայելով օրէնքի հեռուտես կանխագուշակութեանը, մեր եկեղեցիների մեծագոյն մասը, եթէ մեր խօսքը մասնաւորելու լինինք Թիֆլիսի վերաբերութեամբ, անտեսական անհաշիւ և աննախանձելի կացութեան մէջ են եղել մինչև մեր օրերը: Մենք չենք ասում, ի հարկէ, որ այս տխուր երևոյթի պատճառը երեցփոխանների կամ աւագ քահանաների անբարեխղճութիւնն է, թէև դա ևս աննշան տեղ չէ բռնում եկեղեցական կալուածական տարեգրութեան մէջ, բայց գոնէ առանց վարանման կարող ենք

պնդել, որ մեր եկեղեցիների կառավարիչները շատ անհոգ են գտնուել իրանց պաշտօնի մէջ: Սրբազան Առաջնորդից կարգուած յանձնաժողովը, որին լիազօրութիւն է տուած քննել Թիֆլիսի եկեղեցիների երեցփոխանների գործունէութիւնը և նոցանից ճիշտ ու մանրամասն հաշիւ պահանջել, ինչպէս երևում է առատ ապացոյցներ կարող է տալ մեր տաճներին: Այսպէս թէ այնպէս, Թիֆլիսի եկեղեցիներից ոչ մինը չի կարող պարծենալ այսօր, թէ երկար և բարեջաշող տարիների ընթացքում ինքը կարողացել է ապահովել իւր կացութիւնը: Եւ մինչդեռ մեր գաւառական քաղաքներից մի քանիսը, իրանց եկեղեցական արդիւնքի մեծագոյն մասը յատկացնում են իրանց ուսումնարաններին, օրինակ փոքրիկ Մոզզոքի երկու և կէս եկեղեցիքը պահպանում են երկու սեռի մի բարեկարգ ուսումնարան, մեր Թիֆլիսի եկեղեցիքը այդ շնորհքից ևս զուրկ են: Սոքա ապրում են իրանց համար և Աստուած միայն գիտէ, թէ ինչ կերպով են սպառում իրանց արդիւնքի բոլոր աղբիւրները: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և կան այնպիսի եկեղեցիք, որոնք ոչինչ արդիւնք չ'ույց տալուց զատ, հինուց մնացած դրամներն էլ այս ու այն կերպով սպառել, ոչնչացրել են: Մենք, օրինակ, գիտենք, որ Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, որ մի արդիւնաշատ ուխտատեղի է, ուսումնարան չունի. բայց փող էլ չունի. գիտենք, որ Բեթղէհէմի Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին, որ նոյնպէս հարուստ ուխտատեղի է, նոյնպէս ուսումնարան չունին, գիտենք, նմանապէս, որ Մէլգանի Սուրբ Գեորգ եկեղեցին, որի դռները երբէք չեն փակվում և ուխտաւորների վառած մոմերը երբէք չեն հանգչում, այն չափով չի ապահովում և ընդարձակում իւր գաւթում եղած ուսումնարանը, որչափ կարող էր. գիտենք դարձեալ, որ Թիֆլիսի առաջնակարգ եկեղեցիներից մինը, այն եկեղեցին, որ քաղաքիս հարուստների եկեղեցին է համարվում, որի սրտերի ու սրկների վերայի զարդերի և նկարների գինը բաւական էր Աստուծուն երկրպագելու համար մի համեստ տաճար կառուցանելու, սորանից տասը—տասնէկէնք տարուց առաջ մինչև 60,000 ըուբլի պատրաստի կարողութիւն ունէր. իսկ այսօր այդ ահագին հարստութեան նշույն անգամ չ'կայ:

Արդ՝ ինչ են այս անմխիթար երևոյթների պատճառները, եթէ ոչ անուշադրութիւնն ու անբարեխիղճ պաշտօնավարութիւնը մեր երեցփոխանների և կառավարիչների, որ ի հարկէ ժողովրդականների անտարբերութեան, պախարակելի անտարբերութեան արդիւնք է միանգամայն: Մեր ժողովուրդը պատրաստ է աղաղակ բարձրացնել, որ ինքը համայնական իրաւունքներից զուրկ է. բայց երբ այդ իրաւունքները տալիս են նորա ձեռքը, նա ընպէական խլրտումից յետոյ, դարձեալ իւր գարեւոր անտարբերութեան մէջ է գլորվում:

Ժամանակ է, կարծում ենք, բարեկարգել մեր եկեղեցական արդիւնքները, կարգի ու վերահսկողութեան

տակ դնել նոցա հաշուապահութիւնը և որ գլխաւորն է, սրտացաւ, բարեխիղճ և գործունէայ մարդկանց յանձնել երեցփոխանական պաշտօնը: Սա իւրաքանչիւր եկեղեցու ծխականների սեպուհ պարտականութիւնն ու անկողոպտելի իրաւունքն է, որից նա պարտաւոր է օգուտ քաղել, մանաւանդ որ ներկայումս նա կարող է աջակից համարել իրան մերձաւոր հոգեւոր իշխանութիւնը: Թէ՛ որքան ժողովուրդը հասունութիւն ցոյց կը տայ իւր պարտականութիւնների և իրաւունքների վերաբերութեամբ, այդ կը տեսնենք մենք այսօր Մոզնու Ս. Գեորգ եկեղեցուց երեսփոխանական ընտրութեան գործի մէջ: Մոզնու եկեղեցու ծուխն ու ժամաւորները Թիֆլիսի ընտիր և առաջաւոր դասից են գլխաւորապէս. նոցա մէջ ոչ մարդ կը պակասի և ոչ էլ մարդ ընտրելու համար խելք և ընդունակութիւն, եթէ միայն փոքր ինչ սէր ևս տածեն դէպի իրանց եկեղեցին և նորա շահերը չ'արհամարհեն:

*
* *

Մեզ գրում են Կ. Պօլսից. «Պատրիարքարանը դեռ հրատարակութեան չը յանձնեց Խրիմեան սրբազանի ոտորագրած և վանագ կուսակալ Հասան փաշային յանձնած Թուղթն և առ Սրբազան Պատրիարք Հայրն ուղղած բացատրութեան գրեւն, և երէկ իմացայ թէ հրատարակելու գիտաւորութիւն էլ չ'կայ եղբր: Ներուէս Պատրիարք տարակոյտ չունի այլևս թէ Խրիմեան Սրբազան մի Թաղարդի մէջ ինկած է Հասան փաշայի հնարագիտութեամբն և իւր (Խրիմեանի) պարզամտութեամբ:

*
* *

ՆԱՄԱԿ ՂԱՆԱԿՈՅ ԳԻՒՂԻՑ

Հոկտ. 3-ին 1883 թ.

Մեր Ղալակայ գիւղը, որ գտնվում է Շամախու թեմումը, Գեօքչայից 25 վերստ հեռաւորութեամբ, ունի իւր համար մի ուսումնարան որ կառուցուել է 1872 թուին շնորհիւ Ներսէս աւագ քահանայ տէր-Մարկոսեանցի: Գրպրոցի մտից գումարն է 370 ըուբլի, որ գոյանում է հետեւեալ աղբիւրներից. Ղալակայ գիւղից—150 ըուբ. Ուշտալ 50 ը. Նորէն—50 ը. Բողաւանդ—20. Եկեղեցական դրամի տոկոս 100 ըուբլի:

Մախուց գումարն է 310 ը. 300 ը. ուսուցչի ուճիկէն, 10 ըուբլի «Մշակ» լրագրին. 60 ըուբլի մնում է յաւելեալ դրամ. դպրոցում սովորում են 62 աշակերտ. ուսուցչին է Մանգլիսեցի պ. Կարապետ տէր-Յակոբեան Մեհրաբեանց: Դասական առարկաներն են. կրօն, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, հրգեցողութիւն, գեղագրութիւն և մարմնամարզութիւն:

Մենք այնքան դժգոհ ենք մեր ուսուցչից, որ ի սրտէ կ'ցանկանք որ մեր հայ դպրոցների բոլոր վարժապետները պ. Մեհրաբեանցի չափ սրբութեամբ կատարէին իրանց ստանձնած պաշտօնը:

Այժմ մեր ուսումնարանը ստանում է «Մշակ» լրագրի և «Արձագանք» որ պ. Մեհրաբեանցը իւր ծախսով է բերել տալիս, ամէն կիրակի օր վարժապետը կարդում է

լրագրիները ժողովրդի մէջ որ մեծ ուշադրութեամբ և հետաքրքրութեամբ լսում է. բայց հայերից թուրքերն ևս դալիս են ներկայ գտնուելու այդ հրապարակական ընթերցման:

Այստեղ այս տարի առատ է ցորենը, դարին, ցորենը ծախվում է մանը (քսան գրուանքայ) 90 կ. դարին 70 կ. եղի փութը 9 ր. գինին մանը 10 գր. 60 կ.:

Նշանակը լաւ է, ցանքերը նոր նոր սկսում են. անձրև սակաւ է դալիս:

Հոգաբարձու Յարութիան Գէր Գապարեանց

*
* *

Բաղէշից գրում են մեզ, թէ հայք սկսած են վերաշինել իրանց հրկիշեալ խանութները, որք Բաղէշի մեծ հրկեհին զոհ գնացած էին իրանց պարունակած վաճառելիքով:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

ԵԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ
ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՄ

2 հոկտ. 83.

Կաթողիկոսական Յանձնաժողովը իւր Տեղեկագիրը ներկայելէ յետոյ, Ազգային Երեսփոխանական ժողովն երկրորդ անգամ լինելով զբաղեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան խնդրով: Այս ուրբաթ օր (30 սեպտ.) դռնփակ երկրորդ նիստը տեղի ունեցաւ, որ չորս ժամ տևեց, ի ներկայութեան յիսուս Երեսփոխանաց, և յորում, ըստ նախընթաց նստի որոշման, ժողովն զբաղեցաւ իւր Յանձնաժողովոյ ծանուցեալ Տեղեկագրին այն մասովն, որ կը վերաբերի Կաթողիկոսի ընտրութեան եղանակին:

Ձեզ արդէն յայտնի է այն նոր եղանակ, զոր Յանձնաժողովը կ'առաջարկէ: Դորա սկզբունքը սա է թէ Թուրքիոյ բոլոր հայաբնակ գաւառները մասնակցին ընտրութեան 10,000 հայու համար 2 քուէի հաշուով, և այսպիսի նախնական քուէարկութենէ մը յետոյ, Ազգային Երեսփոխանական ժողովն ալ իւր իրաւունքն ի գործ դնէ, մասնակցելով ընտրութեան: Կը յիշէք նաև այն եղանակն, որով 1866 ին, այսինքն Մատթէոս Կաթողիկոսին մահէն յետոյ, կազմեալ Կաթողիկոսական Յանձնաժողովն իւր Տեղեկագրով առաջարկեց այն ժամանակի Երեսփոխանական ժողովոյն, որ ընդունեց զայն, և անոր համաձայն կատարեց Գէորգ Կաթողիկոսին ընտրութիւնն: Ըստ այս եղանակի, Ազգ. Երեսփոխանական ժողովը, Սահմանադրութեան մէկ բացորոշ տրամադրութեան համաձայն, ինք կատարեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնն ի գիմաց Թուրքիաբնակ Հայոց, որոց օրինաւոր ներկայացուցիչն էր:

Արդ, Ազգային ժողովն այս անգամ 1866 ի եղանակին համեմատ պիտի կատարէր Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, թէ այն նոր եղանակի համեմատ, զոր կ'առաջարկէր 1883 ի Յանձնաժողովն: Ազգ. ժողովն իւր այս

ուրբաթ առուր դռնփակ նստին մէջ, ահա այս խնդրով զբաղեցաւ: Թէպէտ ձեր թղթակիցը կատարեալ տեղեկութիւն ունի վիճաբանութեանց մասին, բայց, խնդրեմ, մի սպասէք որ մի այդպիսի դռնփակ նստի մասին առայժմ շատ մանրամասն ծանօթութիւններ կարենամ հաղորդել ձեր յարգի ընթերցողաց:

Այլ գոհութեամբ կը ծանուցանեմ թէ վիճաբանութիւնք շատ լուրջ և բարեկարգ էին, և պիտի լարեմ Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Երեսփոխանական ժողովին պատիւ բերելու հանգամանքն էլ ունէին: Կաթողիկոսական Յանձնաժողովի կողմէ նստին ներկայ էին զեր. Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան, պ. Մարկոս Աղաբէգեանց և Տ. Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրեան: Վսեմ. Սերվիլէն Էֆէնտի, որ ընտրութեան նոր եղանակի առաջարկին հեղինակն էր, երկրորդ անգամ բացակայ գտնուեցաւ Ազգ. ժողովոյ նիստէն, ինչպէս նաև զեր. Խորէն Նար-Պէյ Կրեազան: Յանձնաժողովոյ մէկ ուրիշ անդամը, «Մասիս» լրագրի տնօրէն պ. Կարապետ Իւթիւճեան, նոյնպէս բացակայ էր, այդ լրագրին խօսքին նայելով՝ աչքի ծանր հիւանդութեան մը պատճառաւ, վասնորոյ բժշկներն իրեն արգելել են ամեն աշխատութիւն:

Ատենաբանից մեծամասնութիւնը պաշտպանեց 1866 ընտրութեան եղանակն, այսինքն պահանջեց որ ի գիմաց համայն Թուրքիաբնակ ազգայնոց՝ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովը մասնակցի ապագայ Կաթողիկոսի ընտրութեան: Զայս փաստաբանեցին պ. պ. Նիկողայոս Թիւլպէնտճեան, (որ անձնական ծանօթութեամբ կը խօսի Էջմիածնի և Հայրապետական խնդրոյ վրայ,) Ստեփան Փափագեան, (որ իւր հակապատրիարքեան տարրքներուն պատճառաւ ժողովրդեան մի մեծ մասին անհամակրելի է թէև, բայց Ազգ. ժողովոյ մէջ ամենալաւ խօսող ատենաբանից մին է), Տոքթ. Թիրեաքեան, (որ պաղարեամբ և գործնական տեսութեամբ խօսող երեսփոխան մ'է, և նախորդ ատենապետն է Ազգային ժողովոյ), և Դաբրիէլ Նորատունկեան, (որ Բ. Դրան իրաւագէտ խորհրդականաց մին է (Conseiller légal), երբեմն այցելութիւն մը տուած է յէջմիածին և իրաւաբանական կէտերու շատ ուշադրութիւն ընծայող ատենաբան մ'է եւրոպական ձևով):

Իսկ Յանձնաժողովոյ առաջարկած նոր եղանակը ջատագովեցին գլխաւորապէս պ. Մարկոս Աղաբէգեանց, և պ. Յովհաննէս Թորոսեան, (նմանապէս Բ. Դրան պաշտօնեայ մը, երիտասարդ ատենաբան մը, բաւական լրջախոհ): Պ. Տիգրան Եռսուգեան, (գատաւոր Բ. Դուռը, ատենապետ նախորդ Ազգ. Վարչութեան,) փորձ փորձեց երկու հակառակ կողմերն հաշտեցնելու, առանց յաջողելու:

Անոնք որ Յանձնաժողովոյն առաջարկած նոր եղանակը կը պաշտպանէին, սա փաստերը մէջ կը բերէին զլիաւորապէս. «Ամեն կերպիւ փափաքելի է որ Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնն իւր նախկին բուն ազգային զրութեան վերածենք. արդ, ի հնումն ժողովրդին ուղղակի մասնակցութեամբ կ'ընտրուէր Կաթողիկոսն, ուստի, ներկային մէջ էլ այնպէս պէտք է ընենք, գաւառաբնակ Հայոց ուղղակի մասնակցութիւն մը տալով ընտրութեան մէջ. և ընտրութիւնն իրական լինելու համար, պէտք է որ ժողովրդեան իսկական թիւն ի հաշիւ առնուենք: Բաց ատի յոյժ փափաքելի է որ համայն Հայոց Ազգին վերաբերող այսպիսի կենսական մի խնդրով

առթիւ, որպէս էջմիածնի կաթողիկոսին ընտրութիւնը, բոլոր Ազգը շարժման մէջ գնենք. պէտք է որ Հայ ժողովուրդը վարժեցնենք իւր գործերն ինք տնօրինելու, իւր եկեղեցւոյն տէր կանգնելու, հետեւաբար, ժողովրդային ընտրութիւն մը նախընտրելի է այն պատճառաւ թէ ժողովուրդն ուղղակի կը հետաքրքրէ այս մեծ խնդրոյ մասին, և երբ ընտրուած կաթողիկոսն անարժան ոք լինի, կարող կը լինինք ըսել թէ Ազգն ինք այդպէս ուզեց և ըրաւ: Բայց և այնպէս, մեք Ազգ. Երեսփոխանական ժողովը չենք զրկել իւր մասնակցութեան իրաւունքէն, զի որպէս կ'երևի մեր ծրագրէն, գաւառաց քուէներն Ազգ. ժողովոյն պիտի հաղորդուին, որ պիտի կատարէ վերջնական ընտրութիւնն ի դիմաց Թուրքիաբնակ Հայոց: Պէտք է նկատել միանգամայն թէ մեր առաջարկ աւելի համաձայն է այն օրէնսդրութեան, որ այժմ կը վարէ էջմիածնի Հայրապետութիւնն, ուստի աւելի գիւրաւ կրնայ ընդունուիլ տիրող իշխանութենէն:»

Իսկ անոնք որ 1866 ի ընտրութեան եղանակն անփոփոխ պահել կը պահանջէին, և հետեւապէս կը մերժէին Յանձնաժողովոյն առաջարկը, սապէս կը փաստաբանէին էական կէտերու մէջ. — «Յիրաւի փափաքելի է որ Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնն իւր նախկին բուն ազգային գրութեան վերածենք. բայց մեր նախկին Հայրապետաց ընտրութեան եղանակաց մէջ մի օրինակ կանոնի մը տեղ անհուն տարբերութիւններ կը գտնենք, և չենք կրնար ըսել թէ ժողովուրդը՝ միշտ ուղղակի կը մասնակցէր այդ ընտրութեան, որ առաւելապէս կորոշուէր թագաւորին, եպիսկոպոսաց գասուն և նախարարաց կամքովն, որուն կը համակերպէր ժողովուրդը: Կաթողիկոսի ընտրութեան աւելի կամ նուազ մասնակցող ժողովուրդն էլ էջմիածնի կամ այլ կաթողիկոսանիստ կեդրոնի ամենամօտ գտնուող բնակիչներէ կը բաղկանար: Ուրեմն, ճիշտ չէ ըսել թէ նախկին Հայրապետաց ընտրութիւնն ամեն հալաբնակ գաւառաց ժողովրդեան ուղղակի մասնակցութեամբ կը կատարուէր: — Ընտրութիւնն իրական ընելու համար ժողովրդեան իսկական թիւն հիմ բռնել գէշ գաղափար մը չէ, բայց անգործադրելի է: Այդ գաղափար կ'ենթադրէ ունենալ ժողովրդին ճիշդ մարդահամարը, որ Թուրքիոյ մէջ գոյութիւն չունի: Օսմ. Կառավարութիւնը ճիշդ չի գիտեր թէ մայրաքաղաքին՝ Կ. Պօլսոյ մէջ իսկ որչափ բնակիչ կայ, ուստից պիտի կրնայ ըսել մեզ թէ որչափ Հայեր կան այս կամ այն գաւառի մէջ. և ո՞չ ապաքէն Հայոց թուոյն նկատմամբ ասկէ առաջ իւր շինած վիճակագրեր յայտնի են...: Մեր ազգային իշխանութիւններն էլ, ցարդ կարող չեն եղած Հայ ժողովրդին ճիշդ թիւը գտնելու մէն մի գաւառի մասին, զի Թուրքիաբնակ Հայ ժողովուրդը, վախճալով թէ բազմամարդութեան համեմատ նոր տուրքեր պիտի դրուին իւր վրայ, չուզէր ըսել իւր ճիշդ թիւը: Վերջապէս, Կաթողիկոսի ընտրութիւն կատարելու համար եթէ նախ ժողովրդեան թիւը ճշդելու փորձ փորձենք, գործողութիւնք յոյժ կ'երկարին, մինչ ընտրութեան ժամանակը կը մօտենայ, և մեզ հարկաւոր է կարճ եղանակ մը, որ միանգամայն համաձայն լինի Ազգին ու Եկեղեցւոյն շահուց: — Ամէն Սահմանադրական Ազգի մէջ, ժողովուրդն ըստ բաւականին մասնակցած կը լինի հանրային գործոց՝ իւր Երեսփոխաններն ընտրելով, որք իբրեւ իւր ներկայացուցիչները, կը վարեն հանրային գործերը և կը կատարեն պէտք եղած ընտ-

րութիւններն: Եթէ մեք սահմանադրական ազգ մը չլինէինք, հասկանալի էր ուղղակի ժողովրդին դիմել Կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարելու համար: Բայց մեք սահմանադրական ազգ մ'ենք, և ՀՀ տարիէ ի վեր թուրքիաբնակ Հայ ժողովուրդը մեզ պաշտօն յանձնած է իւր կողմէ կատարելու Կաթողիկոսին ընտրութիւնը: — Նաև, Կաթողիկոսին ընտրութեան համար ժողովրդին դիմելու մասին ձեր առաջարկը կ'ենթադրէ թէ դուք կամ իսկապէս ժողովրդային ընտրութիւն կուզէք, որուն եւրոպական բառով կ'սանն plebiscite, կամ ընտրութիւն ի ձեռն Գաւառական Երեսփոխանական ժողովոց: Արդ, միթէ Բլէպիսիդ ներու արդիւնքը միշտ լաւագոյն ընտրութիւնք են: Դուք որ այնչափ կը փափաքէք արժանաւորագոյն եկեղեցականը կոչել Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան, ինչպէս կրնաք վստահիլ հայկական Բլէպիսիդի մը: Ձէք լիշեր թէ եւրոպական շատ աւելի քաղաքակրթութեամբ ազգաց մէջ իսկ Բլէպիսիդ ները ցարդ գոհացուցիչ արդիւնք մը չեն տուած: Նաբօլէոն Գ. կայսրը, Բլէպիսիդ մը կատարել տալով, եօթն միլիոն քուէ ստացաւ իբրեւ հաւանող այնպիսի աշխարհավարութեան մը, որ մի քանի ամիս յետոյ, Սետանի պարտութեան մէջ թաղուելէն ետք, դատապարտեցաւ նոյն ժողովրդէն, որ, Փարիզի առաջնորդութեամբ, հանրապետութեան յարեցաւ: Այս տեսակ խնդրոց մէջ ժողովրդին կրթեալ, զարգացեալ դասուն կտրծիքը պէտք է ընդունիլ և առաւելապէս մայրաքաղաքաց կարծիքը: Տարակոյս չկայ թէ ի հնումն ալ Ազգին ո՞չ թէ ամբողջութիւնն, այլ մէկ ընտրեալ մասը կը կատարէր Հայրապետական ընտրութիւնն: Մնաց որ, մեր գաւառաբնակ Հայք գեռ այնչափ խակ են ընտրութիւններ կատարելու մասին որ իրենց շահուց թըշնամի մարդիկ կ'ընտրեն անգամ Ազգ. գաւառական ժողովոց, կամ կառավարական ժողովոց, և շատ տեղ բնաւ ոչ ոք չեն կարողացած ընտրել, որով տեղ տեղ գաւառական ժողովներն իսկ չեն կրցած կազմուել: — Իսկ եթէ մեր միտքը հալաբնակ գաւառաց Ազգ. գաւառական Երեսփոխանական ժողովոց ձեռամբ կատարել տալ է յառաջիկայ ընտրութիւնն, ապա ուրեմն դուք դարձեալ Երեսփոխանական գրութեան մը կը դիմէք, և ո՞չ թէ բուն ժողովրդին: Բայց յայնժամ զիմրդ չէք հաւանիր որ ի դիմաց Թուրքիաբնակ Հայոց միայն այս Ազգ. ժողովը կատարէ ընտրութիւնը, քանի որ այս Ազգ. ժողովն էլ ուրիշ բան չէ բայց եթէ Երեսփոխանական գրութեան ներկայացուցիչն, և մեք որ աստ կը խօսինք, ուղղակի ընտրեալ Երեսփոխաններն ենք Թուրքիաբնակ Հայ ժողովրդին: — Գալով տիրող օրէնսդրութեան համաձայնելու գրութեան, մեք Պէտրդ Կաթողիկոսն ընտրեցինք 1866 ի Յանձնաժողովոյն առաջարկին համեմատ, այսինքն ուղղակի Ազգ. ժողովոյ ձեռամբ, և տիրող իշխանութիւնն չի բողոքեց այս գրութեան գէմ: Արդ, ներկայ Յանձնաժողովը կըրնայ ապահովել զմեզ թէ իւր առաջարկած նոր գրութեան համար տիրող իշխանութեան հաւանութիւնն ստացած է. դեսպանատան հետ բանակցութիւն եղած և նպաստաւոր պատասխան մը ստացած է թէ այս առաջարկեալ գրութիւն աւելի ընդունելի պիտի լինի: — (Գեր. Իզմիրլեան սրբազան յայտարարեց թէ ո՞չ): — Ապա ուրեմն ինչու թողունք գրութիւն մը, որ 17 տարւոյ նուիրագործում ունի, և ընդունինք ուրիշ գրութիւն մը, որ ո՞չ մեր Սահմանադրութեան վրայ հիմնեալ է, ո՞չ սովորութեան վրայ հիմնեալ է, ո՞չ ալ Արարատայ

միւս կողմը տիրող օրէնադրութեան վրայ:—Մեք չեմք հաւանիր թողելու այնպիսի դրութիւն մը, որ հիմնեալ է ուղղակի մեր Սահմանադրութեան վրայ և այսպէս կից մը տալու մեր սահմանադրութեան: Մեք չենք հաւանիր թողելու այնպիսի դրութիւն մը, որ արդէն օրինական ոյժ ունի, նաև տասն և եօթն տարուան հաստատութիւն մը, որ ըստ ամենայնի կ'ապահովէ մեր Ազգային և Եկեղեցական շահերն:—Բաց աստի, փափաքելի չէ ամենեւին որ մեք ամեն Կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ օրէնք փոխենք: Այս բան ապագայն անստուգութեան մէջ կը թողու, որ փոքր վտանգ չէ: Պէտք է որ օրէնք մ'ունենանք, և միօրինակապէս ատոր հետեւինք, որպէս զի ի հարկին կարենանք ըսել թէ Թուրքիոյ Հայք իրենց արդէն ունեցած օրէնքին համեմատ կը վարուին: Արդ, այդ օրէնքը մեք ունինք Սահմանադրութեան հաստատումէն ի վեր, օրէնք որ նուիրագործուած է Գէորգ Կաթողիկոսի ընտրութեամբ: Յանձնաժողովն որոշ պատճառ մը չի յայտնել մեզ՝ կեցած օրէնքը փոխելու մասին, ուստի մեք անփոփոխ պահել կ'ուզենք զայն»:

Եթէ, այսպէս երկու կողմի ատենաբանութեանց լսուելէն յետոյ, անմիջապէս քուէարկութիւն կատարուէր, Ազգ. ժողովոյն ստուար մեծամասնութիւնն 1866 ի դրութիւնն անփոփոխ պահելու քուէ պիտի տար: Հակառակորդ կողմի փաստերէն, որք զօրաւոր տրամաբանութեան մը հետ ոչ նուազ զօրաւոր պերճախօսութեամբ մը կ'արտայայտուէին, նոյն իսկ պ. պ. Մարկոս Աղաբէգեանց և Յովհաննէս Թորոսեան շփոթած կը թուէին: Այս վերջինն անկեղծութիւն ունեցաւ յայտարարելու թէ երկու կողմի փաստերէն միտքերը բաւական լուսաւորուած էին, ուստի փաստերը լաւ կշռելու և հասուն դատողութեամբ վճիռ արտասանելու համար, վիճաբանութեան փակումն ու քուէարկութիւնը պէտք է թողուլ յառաջիկայ նստին: Այս առաջարկ ընդունուեցաւ, և թէպէտ երեսփոխանք ոմանք պահանջեցին որ յաջորդ նիստը 15 օրէն տեղի ունենայ, բայց մեծամասնութիւնը նկատողութեան առնելով խնդրոյն ստիպողական հանգամանքն, որոշեց ութ օրէն գումարել յառաջիկայ նիստն: Հետեւապէս, Ազգ. ժողովոյ յառաջիկայ ուրբաթ առուր դռնփակ նստին մէջ պիտի որոշուի թէ Թուրքիոյ Հայք 66 ի օրէնքին թէ 83 ի ծրագրին համեմատ պիտի կատարեն ապագայ Կաթողիկոսաց ընտրութիւնը:

Տարակոյս չկայ սակայն թէ 1866 ի եղանակն անփոփոխ պահել ուղղոյնը մեծամասնութիւն պիտի կազմեն: Իզմիրլեան սրբազան յայտարարեց թէ Ս. Պատրիարք Հայրն 1866 ի եղանակին պահպանումը կուզէ, մանաւանդ թէ ինք ատենապետն էր այն Կաթողիկոսական Յանձնաժողովոյ, որ յայնժամ այդ եղանակին առաջարկեց Ազգ. ժողովոյն: Իզմիրլեան սրբազան ինք ևս, արդի Յանձնաժողովոյն տեղեկաբերն, որ ուրբաթ առուր նստին մէջ չպաշտպանեց Յանձնաժողովոյն առաջարկած նոր եղանակն 1866 ի եղանակին պահպանման կողմն է: Իւթիւճեան պ. Կարապետի համար կ'ըսեն թէ նա էլ կը նախընտրէ 66 ի դրութեան պահպանումը: Փոփոխում առաջարկողն էր Տոքթ. Սերվիլէն Էֆէնտի, որ սակայն Ազգ. ժողովոյ չի ներկայանար իւր առաջարկած փոփոխումը պաշտպանելու: Յանձնաժողովոյն մնացեալ երկու անդամներն, Խորէն Նար—Պէյ սրբազան և Հայր Մկրեան, երկու դրութեանց մէջ տեղ վարանեալ կը թուին: Վերջապէս,

Յանձնաժողովն ինք իր մէջ բաժանեալ է, և կը փափաքի որ Ազգ. ժողովը կարգադրէ այս փափակ և կարեւոր կէտը:

Ես ինքս էլ Ներսէս Պատրիարքի և Երեսփոխանութեան ստուար մեծամասնութեան հետ, 1866-ի ընտրական եղանակին պահպանման կողմն եմ: Առաջարկեալ նոր եղանակը թէ անգործադրելի և թէ անիմաստ կը թուի ինձ: Անկարելի է վէճի ներքեւ թողուլ Ազգ. ժողովոյ իրաւունքը Թուրքիաբնակ Հայոց ներկայացուցիչը լինելու մասին: Եւ սահմանադրութիւնն, յորմէ Թուրքիոյ Հայք գատուելու միտք չունին ամենեւին, կը տրամադրէ թէ ի գիմաց Թուրքիաբնակ Հայոց այդ Ազգ. ժողովը պէտք է մասնակցի ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան: Ըստ այս տրամադրութեան, Ազգ. ժողովն արդէն 17 տարիներէ հետէ ընդունած ունի որոշ օրէնք մը Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակցելու, և այդ օրէնք լոկ թուղթի վերայ չէ մնացած, այլ գործադրուած բան մը (Fait accompli) գործած է: Պատճառ մը չ'կայ ուրեմն փոխելու այս օրէնքը կամ առաջարկեալ նոր եղանակ ընդունելու:—Այս մասին աւելի խօսելու համար կը սպասեմ Ազգ. ժողովոյ յառաջիկայ նստի արդիւնքին:

Ուրբաթ առուր նստին մէջ, Հայկական կրթարանի տնօրէն պ. Յակոբ Գուրգէն առաջարկեց որ Թուրքիոյ և եթէ հնարէ նաև Ռուսիոյ Հայ եպիսկոպոսաց մէկ ընդհանուր ցանկը և կենսագրութիւնը շինուի համագումար ժողովոյ կամ յատուկ յանձնաժողովոյ մի ձեռամբ: Երեսփոխաններէն ոմանք առարկեցին թէ ոչ մէկ ազգային մարմին ձեռնհաս է դատաստան ընելու և վճիռ արձակելու իւրաքանչիւր Հայ եպիսկոպոսի արժանիքի մասին: Բայց այս առաջարկ չմերժուեցաւ, այլ նախաձեռնութեան Դիւանին յղուեցաւ ի քննութիւն: Նոյն երեսփոխանն սա առաջարկն էլ ներկայեց. «Որպէս զի Ազգ. Երեսփոխանութիւնը միահամուռ մասնակցի ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական հանգիստաւոր ընտրութեան, քան զոր չ'կայ այսօր մի կենսական խնդիր Հայ Ազգի համար, կառավարկեմ որ յանուն ժողովոյ վերստին յանձնարարութիւն լինի Ազգ. Վարչութեան, որպէս զի տեղական թէ գաւառական պակասեալ երեսփոխանաց տեղ նորոյ ընտրութեան համար փութով հրահանգ լղէ առ որ անկ է»:

Ըստ սահմանադրութեան, Ազգ. երեսփոխանական ժողովը կը բաղկանայ 140 երեսփոխաններէ, որոց 20-ը եկեղեցական դասէն, 40-ը գաւառներէն և 80-ը Պոլսէն և շրջակայներէն:

Այս երեսփոխաններէն արդէն ընտրեալ են 107-ը, ուստի տակաւին 33 երեսփոխանք կան ընտրուելու: Հետեւաբար, Ազգ. ժողովը վերստին հրահանգ տուաւ Վարչութեան՝ փութացնել այս ընտրութիւնները:

Ընտրեալ 107 երեսփոխաններն այսպէս կը բաժնուին պարագմունքի կողմէ.—20-ը փաճառական են, 13-ը արհեստավոր, 11-ը սեղանավոր, 10-ը ուսուցիչ, 16-ը դրացի տնօրէն, 6-ը Բ. Դրան պաշտօնեայ, 8-ը փաստաբան, 8-ը բժիշկ, 8-ը յանձնակատար (Comissionnaire) և զրազիր, 5-ը լրագրապետ. գումար աշխարհական երեսփոխանաց՝ 89. Իսկ եկեղեցական դասէն կան 18 երեսփոխանք, այսպէս բաժանեալ, 3 եպիսկոպոս, 7 վարդապետ և 8 քահանայ:

Ա. Բ. Էն:

Հայաստան թրքաբարբառ թերթի մը, «Մէճմուսյի Հաւատարմի» տնօրէնը բանտարկուած է և եղեռնական (Criminelle) Ատենի առջև պիտի դատուի՝ Օսմ. կառավարութիւնը քննադատած լինելուն համար, զտեղտական ցոգուածի մը մէջ ըսելով թէ, «եթէ քուէրան Աստուծոյ պատիժը լինէր, Կ. Պոլիս կուգար, ուր ոչ օրէնք կայ, ոչ արդարութիւն»։ Միթէ շնտ սխալ խօսք էր այս . . . :

Նրէկ երեկոյ (շաբաթ), վեհ. Սուլթանը մապէջնճի մի (պալատան պաշտօնեայ) ղրկած էր Պատրիարքարան, խաթըրը (վիճակն) հարցնելու համար Ներսէս Պատրիարքին, որոյ վերստին հիւանդանալը լսած էր Ն. Վեհափառութիւն։ Բայց սրովհետեւ Ն. Սրբաղնութիւն իւր տունը կը գտնուէր, Մապէջնճին Խաղիւղ գնաց Ն. Սրբաղնութիւնը գտնելու։

Կայտերական պալատը գեռ մի բան չէ որոշած Հայոց Պատրիարքին խնդրներուն գոհացում տալու համար։ Ներսէս Պատրիարք պատասխան չէ ստացած իւր ծանուցեալ խնդրագրին։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մեզ գրում են Կ. Պոլսից
«Լուր՝ Տըֆըրինի պաշտօնին և տաճկա-հայաստանի բարեկորդման նկատմամբ այս շաբթու նոր լուր մը չստեցաւ։ Գիտէք թէ ես վատահումութիւն չունիմ Անգլիական աշխարհավարութեան և անկեղծութեան վրայ։ Հիմա Թուրքիոյ և Անգլիոյ մէջ առետրական դաշնագրոյ վտիտման խնդիր կայ, որ շատ կը դաշն Անգլիոյ շահուց, ինչպէս Թաւ մը կը յայտարարեց մի խըմբադրական երկար յօդուածով։ Բ. Գուռն և Անգլիոյ դեսպանատունն աշխատեցին խնդրոյ մասին բանակցութեան մէջ են, և վախ կայ թէ Անգլիա ինչպէս մէկ անգամ Տաճկա-հայաստանի հարցն Նգիպտական հարցին զոհեց, այս անգամ էլ առետրական դաշնագրի հարցին պիտի զոհէ զայն, այսինքն միշտ . . . իւր ինքնասէր շահուց։»

Թուրքերն սկսած էին մտատանջութեան մէջ իջնալ, այն զորոցն վերայ թէ պ. Կապուստն և Ռուսիոյ վեհ. կայսրը Քորէնհակում համաձայնած են՝ մի կողմէ՝ արեւելեան Բուլղարի Պուլխարիոյ հետ միացնելու, և միւս կողմէ, Տաճկահայաստանին մի ինքնօրէն վարչութիւն տալու։ Բայց որովհետեւ կ'ըսուի թէ Լուր՝ Տըֆըրին այս մասին խօսք մը չէ քած, Թուրքերն աշխատեցին ապահովութիւն ցոյց կուտան, և իրենց թերթերը լաւ կը խօսին Լուր՝ Տըֆըրինի մասին։ Միայն «Վազըթ» Խրուաղիոյ խնդրոյն առթիւ «ինքնօրէնութեան» անորոշ խօսք մը կը դնէ, յայտնելով որ այս բան մեծ մտատանջութիւն կը պատճառէ միշտ իւր հայրենակցոց, բայց չենք կրնար գուշակել թէ Թուրք թերթերն այս մութ խօսքը վերաբերութիւն ունենայ վերջինից զորոցն հետ, որ առ աշխատանքան կը համարուի Կ. Պոլսոյ մէջ։

ՓԵԼԻԵՏՈՆ

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՔ

(Շարունակութիւն 1)

XXI

Ընդհանուր Պատմութիւն — Փիլիսոփայութիւն պատմութեան — Պատմական քննութիւն — Ձեռնարկ — Գրամագիտութիւն — Հնախօսութիւն — Ժամանակագրութիւն — Վարչագրութիւն — Նորագոյն ազգերի պատմութիւն — Ժամանակակից պատմութիւն։

Ընդհանուր պատմութիւն։ Վենետիկի Միթարեանց 25 անուն աշխատասիրութիւնները մենք դատուկարգում ենք հետեւեալ ձևով։ Պատմութեան փիլիսոփայութեանը վերաբերում է միայնակ գրուած XVII դարու Փրանսիացի Բոսսուէտ (Պոսուէ) եպիսկոպոսի «խօսքի վէպի աղագ» աշխատութեան թարգմանութիւնը։ Որեւէ պատմական քննութիւն Միթարեանց ոչ իրանք են գրած և ոչ թարգմանած։ Իւրեւ ընդհանուր պատմութեան դպրոցական ձեռնարկ նոքա հրատարակած են երկու աշխատութիւն (հ. Ջարեանի և հինգ հատոր «Հին և նոր աղագ պատմութիւնը»), երկուսն էլ քառասունական թուականներին տպագրած։ Մասնաւորապէս «Հին աղագ» պատմութիւնները հինգ հատ են՝ Փրանսիացի Կարլուս Ռօլլէնի (1661—1741) «Հնովմայեցւոց պատմութիւնը» (Ռաֆայէլեանի ծախսով հրատարակուած 1817 թուին), Փրանսիացի Ժան-Ժաք Բարթէլէմի (1716—1795) «Ուղեւորութիւն կրտսերոցն Անաբարսեայ յԵւլագ», հ. Ն. Սեթեանի թարգմանութիւնը աշխատութիւնը «Պատմութիւն չորեք ինքնակալութեանց (Նգիպտացւոց, Պարսից և այլն)», որ քանի մի անգամ տըպագրուեցաւ, մի փոքրիկ գրքոյկ նոյն առաւելային նուիրում և, վերջապէս, հ. Ջնտոյեանի անցեալ 1880 թուին տըպագրած «Արեւելեան հին աղագ և յունաց» համառօտ պատմութիւնը։ Գիցաբանութեան վերաբերութեամբ հրատարակած են մի աննշան գրքոյկ «Առ ձեռն դիցաբանութիւն»։ Գրամագիտութեան (նուսխագրատիկայ) մասին ոչինչ չեն տպագրած։ Հնախօսութեան ճիւղին պատկանում են վերջինից Ռօլլէնի «Հին աղագ հնախօսութիւնը» և Ֆլէօրեայ «Կենցաղ իւրացեալացւոց և քրիստոնէից»։ Երկու թարգմանօրէն գրուածներ էլ ունին ժամանակագրութեան վերաբերութեամբ։ Գալով մասնաւոր անձանց Վարքագրութեան ց' դոցա թիւն էլ ընդամենը երկու է՝ հ. ձեւալեանի «Վարք իմաստասիրաց» (1826 թ.) և «Լուրդիկոս Ժզ» Փրանսիոյ Թագաւորի կեանքը։

Այսպէս ահա ընդհանուր պատմութեան վերաբերեալ գրուածները բոլորն էլ թարգմանութիւններ են և այն՝ գրելաւորապէս անցեալ դարերում ապրող հեղինակները գործեր։ Վենետիկացւոց ծանօթ չեն, օրինակ, ոչ Շլոսսերի և ոչ աւելի նորագոյն հեղինակները աշխատութիւնները։ Հին աղագերի մասին նոցա տպագրութիւնները սահմանափակուած են անցեալ դարերում հղած տեղեկութիւններով և ի դուր կ'իբրեւեմք նոցա մէջ գիտութեան նորագոյն զարգացման արդասիրները։ Ոչ Բուրդէն, ոչ Գուրկէր և Լենորման և ոչ Օպպլէրտ կամ Մասպէրօ տակաւին չեն արժանացած Միթարեանց ուշադրութեանը։

Նորագոյն ազգերի պատմութեանցը վերաբերում են՝ «Ռուսաց», «Ֆրանսիայ», «Անգլիոյ» (Լամէ-Ֆլէօրի) և «Օսմանեան» պատմութիւնները: Սոցա մէջ ուշադրութեան արժանի է միայն Օսմանեան 2 հատոր պատմութիւնը, որ աշխատասիրած է Հ. Գաբրիէլ Ալֆրեդովիլին, ինչպէս և «Օսմանեան սուլթաններ և վեզիրներ», որ տպագրուեցաւ թուրքիոյ դեսպան Սիւլէյման փաշայի ծախսով: Գալով ժամանակակից պատմութեանը, պիտի խոստովանինք, որ այս ճիւղում Միխայիլ Բախարեանի աշխատութիւնները աւելի արդիւնաւոր են: Դեռ Հ. Ղ. Ինճիլ-Ճեանը անցեալ դարում հրատարակում էր ժամանակակից անցքերին նուիրում տետրակներ «Տարեգրութիւն» անունով, ինչպէս և 8 հատոր «Գարապատումը», որ պարունակում է 1750—1800 թ. շրջանը: Նոյն ձև Հ. Յ. Իսապերտեանը տետրակներով լոյս ընծայեց «Փրանկ Բրուսկան պատերազմի և Փարսիոյ 1870 թ. խռովութեան» պատմութիւնները: Վերջի ժամանակներու Հ. Մ. Նուրիեանը հրատարակում է «Ժամանակակից» պատմութիւնը, սկսած 1815 թուից, բայց դրա առաջին հատորը տակաւին մեզ չէ հասնում:

XXII

Ազգային պատմութիւն:—Ձեռնարկը:—Աւանձին տեղերի և ժամանակաշրջանների պատմութիւն:—Վարքադրութիւնը:—Մեհագրութիւն:—Ժամանակագրութիւն:—Հնադրութիւն:—Տոհմագրութիւն:—Յիշատակարաններ, նամակներ, ողբունագրեր:—Հնախօսութիւն:—Գրամադիտութիւն:

Ազգային պատմութիւն: Հաղիւ թէ ով և ինչ աւելի յարմարութիւն ունենայ Հայոց ազգի պատմութիւնը գրելու, քան թէ վեհապետից: Հանգիստ և ապահով եւրոպական կեանք, հին և նոր լեզուների ծանօթութիւն, ճոխ մատենադարան և մեծ դիւրութիւն պէտք եղած գրքերը ձեռք բերելու համար, ամենաընտիր ժողովածուն Հայ գրչապետի և բաղմութիւն, դեռ լոյս չը տեսած, չիշատակաւորաների, թուղթերի և աշխատանքի—այս բոլորը կատես թէ անվանալից պիտի դրդեն վեհապետից Հայ ազգի մի արժանաւոր և կատարելագոյն պատմութիւնը գրելու: Բայց այս պատուաւոր, թէ և ծանր, աշխատութեանը վեհապետի 160 տարուայ միաբանութիւնից ձեռնամուխ է եղած միմիայն Հ. Միքայէլ Չամչեանը: Այս անձն «Հայոց պատմութիւնը» արժանապէս չէ գնահատուած մինչև այսօր: Նորա գլխաւոր պահասութիւնը քննողական ոգոյ բացակայութիւնն է, հեղինակը այս մասին ոչ հմտութիւն և ճաշակ ունէ և ոչ պէտք եղած խստութիւնը և անաչառութիւնը ճշմարտութեանը: Չամչեանը իւր պատմութեան մէջ կուրորէն աղգափէր է, բայց Գաղիկոսի ժողովից յետոյ նա աղգափէր եկեղեցւոյ հետ թշնամութեամբ վարուող մի կաթողիկէ է: Ներքին գէպքերումն էլ բուն ճշմարտութիւնը զոհ է գնում հեղինակի սխալ տեսակետին: Չամչեանը գրել է իւր պատմութիւնը այն տեսակ, ինչպէս որ հատկացվում էր այդ գիտութիւնը նորա ժամանակներում, այսինքն դա տիրող անձանց յաջորդութեան պատմութիւն է, բայց ոչ ազգի ներքին կենաց: Նա վնասում է իւր պատմութեան ներդաշնակութեանը երրորդական և չորրորդական աննշան անցքերով և աշխատանքի մի շարք պակասութիւններից դերժ չէ Հ. Չամչեանի երեք հատոր գործը: Բայց միւս կողմից չը մոռանանք, որ նա իւր պատմութիւնը գրեց ճիշտ հարիւր տարի

մեղանկ առաջ (1784 ից առաջ) և այս մէկ դարուայ մէջ նա չունեցաւ իրան հետևող, եւ, ուրեմն, եթէ Չամչեանի աշխատասիրութիւնը չը լինէր, Հայ ազգը գուցէ մինչև այսօր էլ չունենար իւր ընդարձակ պատմութիւնը: Առանց այդ աշխատութեան միւս բաղմութիւն արժանաւորութիւնները յառաջ բերելու, արդէն այդ միայնակ իրողութիւնն էլ բաւական է, որ Հ. Մ. Չամչեանի ազգին մատուցած մեծ ծառայութիւնը երբեք չը մոռացուի: Գրագրագար Միխայիլ Բախարեանը նոր սերունդի մէջ նորա փառքին նախաձառող ոչ ոք չերևաց տակաւին:

Նոյն Հ. Չամչեանը առաջինը եղաւ որ լիորձեց «Երախ-Ճան» անունով Հայոց պատմութեան ձեռնարկը գրելու (1811 թ.): Այս ճիւղումն էլ 28 տարի անցած հաղիւ երեցաւ Հ. Ն. Սէթեանի համառօտ հարց ու պատասխանով յօդոյնում ձեռնարկը: Փանի մի տարուանից յետոյ լոյս տեսաւ Նոյնպէս շատ համառօտ դասագիրք Հայոց պատմութեան Հ. Հ. Թերճիմանեանի յօդոյնում: Ներկայումս էլ Չամչեանի աշխատութեան թերութեանց վերայ բարդելով հազար մի ուրիշ պակասութիւններ, չեն պահաճ իրանց մէջ գոնէ նորա ունեցած արժանաւորութիւնները: Եւ ահա վեհապետի Միխայիլ Բախարեանը Հայոց պատմութեան մի վաջելու դասագիրք յօդոյնելու կամք և կարողութիւն անգամ չունեցան, թողնելով այդ առաւելութիւնը վեհապետից:

Իբրեւ առանձին տեղերի կամ ժամանակակից ոյցների պատմութիւն՝ ունինք Հ. Միխայիլ Բախարեանի Անուշ և նորա գաղթականաց պատմութիւնը և նոյն հեղինակի աշխատասիրած Պոնտոսի և նորա շուրջը եղած Հայոց պատմութիւնը: Ներկայումս էլ արժանաւոր և բաղմութիւն տեղեկութիւններ պարունակող գործեր են:

Մատնաւոր անձանց Վարքադրութեանց կամ Կենսագրութեանց թիւը նմանապէս մեծ չէ: Ներխաչոց համար տպագրուած է «Ուտիլ Հայկադունք» պատկերազարդ փոքրիկ գրքուից, ապա «Ս. Լուսաւորչի» վարքը դեռ 1749 թուին տպուած, «Միխայիլ Բախարեան» պատմութիւնը և, վերջապէս, «Ստեփաննոս Ագոնց» արքայի վարքադրութիւնը լատիններէնով միասին:

Գալով Հ. Ղ. Ալիշանի «Յուշիկը» անունով պատուական յօդուածների ժողովածուին և նոյն հեղինակի «Շնորհալի և պարագայ իւր» աշխատութեանը, մենք երկուսն էլ դատում ենք Մեհագրութեան (Մօհագրաֆի) ճիւղի մէջ, որ Միխայիլ Բախարեանից ուրիշ ոչ ոք չէ աշխատած:

Վեհապետից ոչինչ չեն հրատարակած ոչ Հայոց ժամանակագրութեան, ոչ Հնագրութեան (Պալէօգրաֆի) և ոչ Տոհմագրութեան (Փիլէոգրաֆի) վերաբերութեամբ: Նորա մինչև այսօր անտիպ են թողնում իրանց ունեցած այն բաղմութիւն պատմական չիշատակաւորաները, նամակները և ողբունագրերը, որոնցից ոգուտ է եղել քաղում դեռ Հ. Չամչեանը:

Անցնելով վերջապէս Հնախօսութեանը, ուրախութեամբ պիտի չիշենք բաղմարդին Հ. Ղուկաս Ինճիլ-Ճեանին, որ ամենայն իրաւամբ Հայոց Հնախօսութեան հիմնադիրն է: Ի հարկէ, նորա աշխատութեանց մէջ ևս կան այնպիսի կէտեր, որ ներկայ գիտնական աշխարհի աչքում միանգամայն ծիծաղելի կարող են թուալ, օրինակ, Հայոց լեզուն Աղամախօս և Աստուածախօս համարելը, Ներմական դրախտը բարձր Հայքում գետեղելը և աշխատանքի մոռանանք, որ Հ. Ինճիլ-Ճեանի ժամանակները դեռ կային եւրոպացի աւելի նշանաւոր հեղինակներ, որ նոյն բանը պնդում էին Ներսիսեանց և մինչև անգամ Գերմանացւոց լեզուների վերաբերութեամբ: Իսկապէս մեր Հնախօսի արդիւն-

քը աչն եղաւ, որ նա ի մէջ ժողովել ամենայն ինչ, որ կա-
րելի էր գտնել նորան յայտնի եղած հեղինակներէ գրուած-
ներում հայոց հիստորիոսութեան վերաբերութեամբ: Այսպէս
թէ աչնպէս, բայց, եթէ չը հաշուենք Հ. Քաջունոյ հիս-
տորիոսութեան համառօտ ձեռնարկը, կը տեսնենք, որ այս
ճիւղի մէջ էլ Մխիթարեաններէ շատ պարագայներ չը կան:
Միմիայն մեր ժամանակակից Հ. Ղևնդ Ալիշանն է, որ պա-
տուաւոր յաջորդ կարող է համարուիլ Հ. Ինճիճեանին թէ
Հայաստանի հիստորիոսութեան և թէ առհասարակ աշխար-
հագրութեան վերաբերութեամբ: Հ. Ղ. Ալիշանի նախ «Նըշ-
մաբններ» և ապա «Շիրակի» ծանրակշիռ տեղագրութիւնը
արդէն յայտնի են ներկայ Հայ բանասէրներին: Հ. Ալիշանի
գիտնական տեսակէտը, բազմակողմանի հմտութիւնը և ու-
սումնական աշխատութեան վաղէ գգուշութիւնը—բոլորը
միասին բարձրացնում են նորա գործերի վարկը: Միայնակ
պահապանութիւնը, որ երբեմն նկատելի է լինում նորա մա-
նուանդ աշխարհագրական ոտորագրութեանց մէջ, այդ աչն
է, որ հեղինակը անձամբ չէ ճանապարհորդած, չէ հետա-
զօտած իւր հայրենիքը: Այս կէտի վերաբերութեամբ աւելի
մեծ ճշդութիւն են պահած՝ Հ. Ն. Սարգսեանը իւր կիսա-
հիստորիական կիսաաշխարհագրական «Տեղագրութիւն փո-
քը և մեծ Հայոց» պատուական գրուածում, ինչպէս նաև
Հ. Մ. Բժշկեանը իւր Անիի և Պոնտոսի գաղթականութեանց
պատմութեան մէջ: Ահիւհեմե. մի որեւէ հիստորիական հե-
տադասութիւն Մխիթարեանց կողմից—մենք չը գիտենք: Չը
գիտենք նմանապէս նոցա և ոչ մի գրուած, որ վերաբերում
լինէր Հայոց Դրամագիտութեանը, թէ և մեզ յայտ-
նի է, որ վերաբերելիք կարող են պարծիլ իրանց Հայ դրամ-
ներէ ժողովածուով, որ ձեռք են բերած Հայաստան և Հա-
յոց մէջ բազմիցս պտըտած ժամանակ:

XXIII

Աշխարհագրութիւն ընդհանուր—Աշխարհագրութիւն Հայաս-
տանի:—Հին և նոր Հայաստան:—Աղագրութիւն:—Ճանապարհորդու-
թիւն:—Աշխարհայոց տախտակ:

Աշխարհագրութիւն ընդհանուր: Ահա
այս գիտութեան մէջ էլ Մխիթարեաններէ միայնակ աշ-
խատողները են Հ. Ղ. Ինճիճեանը և Հ. Ղ. Ալիշանը: Ա-
ռաջինը գեռ. 1791 թուին տպագրած է «Տեսութիւն
աշխարհագրութեան» գործը և ապա աւելի ընդարձակ «Չո-
րից մասանց աշխարհի» 12 հատոր մեծ աշխատութիւնը,
որի մի հատորը (Հասարակախօսութիւն) միայն գրած է Հ.
Ս. Անդոյցը: Հ. Ինճիճեանին է պատկանում նմանապէս
Կ. Պօլսոյ և իւր գեղարկից «Ամարանոց Բիւզանդեան» ա-
նունով նկարագրութիւնը, որ յետոյ Իտալիէն էլ թարգ-
մանուեցաւ: Մօտ չիտուն տարի անցած, Հ. Ինճիճեանին
յաջորդեց Հ. Ալիշանը իւր «Քաղաքական աշխարհագրու-
թիւնով», որ լոյս տեսաւ 1855 թուին: Բայց դոցանից թէ
մէկը և թէ միւրը իրանց ընդարձակութեամբ դատաւիւր
համարուիլ ի հարկէ չեն կարող, աչն ինչ աշխարհագրու-
թիւնը հայերէն լեզուաւ դատախօսուիւ էր թէ Մուրատեան
և Բախաչէլեան և թէ Կ. Պօլսոյ և այլ տեղերի հայոց դըպ-
րոցներում: Այդ կարօտը լրացնելու մտքով Հ. Ս. Նազըճեանը
1839 թուին տպագրեց իւր համառօտ «Աշխարհագրութեան»
ձեռնարկը, որ մինչև այսօր քանի մի տպագրութիւն է ու-
նեցած:

Աշխարհագրութիւն Հայաստանի: Հին
Հայաստան: Հ. Ղ. Ինճիճեանի «Հին Հայաստան» անունով
գործը ամէն բանասէրի յայտնի է: Դժբաղդաբար դա չէ
վերջացրած, որովհետև հեղինակի աշխատութեան երկրորդ
հատորը՝ փոքր Հայք, ինչպէս և քանի մի ուրիշ գրութիւն-
ները, այրուած են Կ. Պօլսոյ հրդեհի ժամանակ: Անցնե-
լով Հ. Ինճիճեանից իւր մտերիմ Հ. Ալիշանին, պիտի չիշենք
սորա «Շիրակը», որի մասին նախընթաց գլխում արդէն քանի
մի խօսք ասեցինք: Այս ճիւղին կը վերաբերի նմանապէս
հանգուցեալ Հ. Սուրբի երկտասարգ գիտնականի հրատա-
րակած «Խորենացոյ աշխարհագրութեան» բնագիրը ծանո-
թութիւններով և գաղղիներէ թարգմանութեամբ: Նոր Հա-
յաստանի աշխարհագրութեան առաջին հեղինակը նը-
մանապէս եղաւ Հ. Ինճիճեանը, որի գործը իւր ընդհանուր
աշխարհագրութեան մի առանձին հատորն է կազմում: Այդ
աշխատասիրութեան մի գլխաւոր արժանաւորութիւնն էլ աչն
է, որ հեղինակը ինքը պտտած է Հայաստանի մի մասը: Հ.
Ղ. Ալիշանը իւր «Տեղագիր Հայոց Մեծաց» (1855 թ.) գործի
մէջ ներկայ աշխարհագրական ոտորագրութիւնները ճոխաց-
նում է պատմական տեղեկութիւններով, բայց դորա առան-
ձին տպագրութեան մէջ չեն մտնում ոչ փոքր Հայքը և ոչ
Կիլիկիան: Այս պակասը լրացնելու և առ. հասարակ Հին և նոր
Հայաստանի աշխարհագրութեան մի ձեռնարկ պատրաստե-
լու մտքով՝ աշխատած է Հ. Մ. Քաջունին:

Ոչ միայն օտար ազգաց Աղագրութեան (հտ-
նօգրաֆի) համար ոչինչ չեն արած Մխիթարեանք, այլ և
նոքա չեն պարագած Հայոց կեանքով: Միայնակ գործը, որ
պիտի այստեղ չիշենք, դա է Հ. Սիմօն ձուլարտեանի «Աղ-
գալին առածներէ» աննշան ժողովածուն, արտատպած մեր
զանազան հրատարակութիւններից առանց որեւէ ծանօթու-
թեանց, համեմատութեանց և աչն:

Նոյնչափ անբաւարար է Վերնետիկոյց գործունէու-
թիւնը ճանապարհագրական ոտորագրութեանց վե-
րաբերութեամբ: Մի կողմը գնելով, իհարկ է, վերե չիշած Հ.
Բժշկեանի և Հ. Սարգսեանի աշխատասիրութիւնները, կը
մնայ Հ. Փիւսկիլճեանի 1815 թուին հրատարակած և այժմ
հաղուագիւտ «Հնդկաստանի ճանապարհորդութեան» տեո-
րակը, որ մի չիտունեան քահանայի ուղեգնացութեան թարգ-
մանութիւն է: Ս. Ղաղարու միաբանութեանը չի վերաբերիլ
պ. Ղաղարովիչի Վալիաթաչի ոտորագրութիւնը, թէ և այդ
գրքը Մխիթարեանց տպարանից է դուրս եկած: Սակայն
ի նկատի պէտք է ունենալ, որ Վերնետիկոյ վարդապետները
տարի չէ եղել, որ չը այցելէին Հայաստանի խորքերը և իւ-
րեւ զարգացած անձինք (հեթաղրում ենք) բնականապէս
պիտի մտցնէին իրանց չիշատակարաններում տեսածը ու
լսածը, որոց տպագրութիւնը այնքան հետաքրքիր կարող էր
լինիլ Հայ հասարակութեան համար: Սակայն նոքա, ինչ-
պէս տեսանք, զլանում են մեզ այդ բաւականութիւնը տա-
լուց...

Վերջացնելով աշխարհագրական գիտութեանց տեսու-
թիւնը, պիտի չիշենք երկու մեծ Աշխարհացոյցներ, որ
հրատարակած են Վերնետիկոյց: Առաջինը տպագրուած
է 1849 թուին Յ. Տատեանի ծախսով և 10 տախտակից է
կազմուած, պարունակելով իւր մէջ ընդհանուր տիեզերքը:
Իսկ երկրորդը լոյս տեսաւ աւելի փոքր ձևով 1862 թուին
և 12 տախտակ է: Երկու հրատարակութեանց մէջ էլ մի մի
տախտակը նուիրուած է Հայաստանին:

XXIV

Լեզուագիտութիւն. — Համեմատական լեզուագիտութիւն. — Պատմութիւն լեզուի. — Հին օրհարէն. — Լատիներէն. — Իտալերէն. — Ֆրանսերէն. — Անգլիերէն. — Վերմաներէն. — Ռուսերէն. — Նոր օրհարէն. — Տաճկերէն:

Լեզուագիտութիւն: Վենետիկցոց մասնագիտութիւնը գլխաւորապէս պէտք է երեւայ լեզուագիտութեան մէջ: Ս. Ղազարու ուխտը պիտի հետամուտ լինի Նւրպական լեզուները ուսումնասիրութեան, որով միայն կարող է թէ ինքը ուսանել և թէ ազգին ուսուցանել: Լեզուները ուսումը կարեւոր է նոցա, եթէ միայն Միլիթարեանք իրաւ պապի դահլին ծառայութիւն մատուցանելու դիտարութիւն ունին: Օրինակ Հռովմի ամենաջերմեւանդ օգնականները՝ յիսուսեանք, կոլլեժիք և այն բոլոր ընկերութիւնները, որ պապական իշխանութեան ծառայման են նպաստում, նոքա բոլորն էլ լեզուագիտութիւնը ընտրած իրանց գլխաւոր պարագման առարկայ: Նոյն ուղղութիւնը իրաւ որ բռնած է և Ս. Ղազարու վանքը: Վենետիկցոց այդ ընթացքը պիտի բաւականութիւն տար թէ Հռովմին և թէ Հայ ազգին: «Պարագում ենք լեզուներով և հիմնաւորապէս ուսումնասիրում ենք Հայերէնը, որպէս զի հեշտութեամբ կարողանանք դարձնել Հայերէն դէպի ուղարկառութիւնը (իմա կաթողիկոսութիւն) — այսպէս էր լինում նոցա պատասխանը Հռովմին և Հռովմը գոհ էր մնում»: Պարագում ենք լեզուներով և հիմնաւորապէս ուսումնասիրում ենք Հայերէնը, ազգիս տնգին ծառայութիւն մատուցանելու մտքով մենք աշխատում ենք ծաղկացնել Հայ գրականութիւնը, մշակել լեզուն, մտցնել գիտութիւնները և այլն» — այսպէս էր լինում նոցա պատասխանը Հայ ազգին և Հայ ազգն էլ ապշած Վենետիկի ոսկէփորիկ բաղմահատոր Հրատարակութիւններին՝ երախտապարտ էր Համարում իրան Ս. Ղազարու վանքին: Նւ իրաւ որ, եթէ միայն Վենետիկցիք որեւէ ծառայութիւն մատուցած են մեր ազգին — այդ գլխաւորապէս նոցա լեզուագիտական աշխատութիւններն են, թէ և այդ ծառայութեան շարժառիթը և նպատակը ամենեւին չօգուտ Հայ ազգի չէ եղած: Հիմա, երբ որ փոքր ի շատէ՛ ի մօտոյ նաչինք Վենետիկցոց լեզուագիտական վաստակները վերայ, նախ և առաջ կը տեսնենք որ նոքա գրեթէ մէկ ամբողջ դար յետ են մնացած բուն լեզուագիտական ուսման զարգացումից: Նոքա ծանօթ չեն Համեմատական լեզուագիտութեան հետ և այն մասին Վիեննացիք գարձեալ անհամեմատ բարձր են Ս. Ղազարու միաբաններին: Վենետիկցիք չեն տուած ոչ Հայոց և ոչ օտար լեզուները պատմութիւնը, ինչպէս և չեն պարագած Հայերէնից դուրս որեւէ լեզուագիտական խնդիրները մասնաւոր հետազոտութիւնով, լեզուագիտական համեմատութիւններով և այլն: Նոքա չեն ուսումնասիրած Սանսկրիտը, Ջինզը, Պաշտաւը և Փարսին, ինչպէս և ոչինչ չեն տուած նոր պարսկերէնի վերաբերութեամբ: Հին լեզուներէն Վենետիկցիք ընտրած են Յունաց և Լատին լեզուները: Հին Յունաց լեզուի մէջ նոքա այնքան հմուտ են գտնուել, որ համեմատել են մեր Ս. Գրքը յունական բնագրի հետ և թարգմանել են Համբոսը և մի շարք ուրիշ հեղինակութիւններ: Բայց ոչինչ ապացոյց չունինք, որ Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան համար կարեւոր եղած Սեմիտական լեզուները՝ Նեբալերէնը, Ասորոցը և այլն, նմանապէս ծանօթ

լինէին դոցա: Աւելի մեծ ջանք են գործ դրած Լատինէնէն ի վեր, որի ուսումնասիրութեամբ պարագում էր դեռ ծերունի Միլիթար աբբան և նոյնը պահանջում իւր աշակերտներին: Վենետիկցոց բաղմաթիւ կրօնական դրբերը գլխաւորապէս թարգմանուած են Լատիներէնից, ինչպէս և մի շարք պատմական և բանասիրական հրատարակութիւններ, որոց մասին կը լինենք հետագայ գլխում: Նոցա հմուտութիւնը այդ լեզուի մէջ հասնում է այն աստիճանին, որ իրանք Վենետիկցիք էլ տալիս են քանի մի լատիներէն գրուածներ, ինչպէս Նաէքիոսի քրոնիկոնի, Սեբերիանոսի և Փիլոնի Ներայեցւոյ թարգմանութիւնները, որոց բնագրերը մնացել էր միայն հինգերորդ դարու հայ թարգմանութեամբ: Նոյնպէս թարգմանել են լատիներէն՝ Շնորհաւոյ ընդհանրականը, Յովհան Օձնեցւոյ ճառերը և Ս. Ագոնցի վարքը և վերջապէս, յօրինել են Լատիներէն լեզուի քերականութեան ձեւնարկ: Վերջիշեալ նշանաւոր հեղինակութեանց թարգմանողը եղած է Հ. Մկրտիչ Աւգերեանը: Մասնաւորապէս լատին-հայ բառարան Միլիթարեանք չեն շինած:

Լատիներէնից յետոյ Իտալացւոյն բնակող Վենետիկցոցը մօտ է եղել Իտալերէն լեզուն: Բացի այն, որ բաղմաթիւ աշխատութիւններ են թարգմանած Իտալերէնից հայերէն, ինքեանք էլ մի շարք գործեր են հրատարակած Իտալերէն՝ Ագոթանգելոս և «անձինք նուիրեալք» շարականը, Լամբրոնացւոյ ատենաբանութիւնը, Խորհրդատեարը, Միլիթար աբբայի և Ագոնցի կենսագրութիւնները, Տաճկաց առածները և քանի մի մանր գործեր թարգմանութիւններ: Վենետիկցիք տպագրած են Իտալերէն լեզուի և թոսքանեան բարբառի քերականութիւնները: Տուած են մեզ իտալ-հայ առձիկ լեզուների բառարանը (ընդարձակ և համառօտ), նոյնպէս հայ-իտալերէնը: Ամենանշանաւոր աշխատողները այս ճիւղում եղած են Հ. Հ. Յարութիւն Աւգերեանը, Ման. Ջախջախեանը և Աթանաս Մինասեանը:

Ոչ պակաս տեղ է բռնում Վենետիկցոց լեզուագիտութեան մէջ նաև Պարսկերէնը: Բաւականին գործեր նոքա թարգմանած են Փրանսերէնից, ինչպէս և ինքեանք մի շարք աշխատութիւններ տուած են այդ լեզուով: Օրինակ Լաբուրնայի և մեր Խորհրդատեարի թարգմանութիւնները, Ալիշանի «բնախօսութեան» ճառը և «նշմարք», և այլն: Նոքա ունին Փրանսերէն քերականութեան չորս տեսակ տեսակ տպագրութիւններ, նոյնպէս բառարան Փրանս-հայ-տաճկերէն, ինչպէս և հայ-Փրանսերէն: Այս ճիւղում էլ նշանաւոր աշխատողներ եղած են՝ Հ. Հ. Յարութիւն Աւգերեանը, Արմէն Բաղրատունին, Ղանդ Ալիշանը, Թովմ. Թերզեանը և այլք:

Գանք հիմա Անգլերէն լեզուն, որի հետ Վենետիկցիք համեմատաբար աւելի ուշ են ծանօթացել: Անգլիական գրականութիւնից նոցա քաղած օգուտը շատ անշան է և այն աւելի մօտիկ ժամանակների գործ: Իսկապէս Անգլիերէնից գիտնական գրուածներ չունին թարգմանած, այլ քանի մի հատուկապէս բանաստեղծական և վիպասանական աշխատութիւններ: Ինքեանք թարգմանել են Անգլիերէն լեզուաւ՝ Խորհրդատեարը, Հայոց ուսմական երգերը և Ալիշանի «նշմարք» իսկ մեր ժամանակակից Հ. Յակոբոս Իտալերեանը, որ անգլիերէնին քաջ հմուտ է, հեղինակած է նոյն լեզուով «Պատմութիւն Հայոց» և «Պատմութիւն եկեղեցւոյն Հայոց»: Վենետիկցիք տուած են մեզ չորս հատ տեսակ տեսակ Անգլիերէն քերականութիւններ, և եօթը բառարաններ հայ-անգլիերէն և անգլիերէն-հայերէն:

Յայտնի է որ Վիեննացեաց գիտնական առաւելութեան պատճառը Վենետիկցոց առաջ-Գերմաներէն

Լեզուի ուսումնասիրութիւնն է: 1856 թուին այցելում է Ս. Ղազարու վանքը Աւստրիացոց Փ. Յովսէփի կայսրը իւր կնոջ հետ: Եւ ահա հ. Ղ. Ալիշանը այստեղ նուիրում է նորան Յովհան Լազարու Պիոքեր (1772—1847) աստրիացի բանաստեղծ եպիսկոպոսի «Ռուզուֆ Հաքսերուրգեան» դիւցազնական բանաստեղծութեան հայ թարգմանութիւնը, որ յետոյ տպագրուեցաւ գերմաներէն ընդգրով հանդերձ: Սուրանով սկսվում է վերջանում է Վենետիկցոց ծանոթութիւնը գերմաներէն լեզուի հետ:

Մե այդպիսի պատահական ծանոթութիւն էլ ցոյց են տալիս Վենետիկցիք Ռուսաց լեզուի հետ: Մխիթարեան հ. Մինաս Բժշկեանը, Ղրիմի լինելով, ծանօթ էր Ռուսերէնին և բաւականին ճանապարհորդած էր Ռուսաստանում: Ահա այս բաղմարդին վարդապետը կազմում է Ռուսաց լեզուի քերականութիւնը հայերէն բացատրութեամբ և նուիրում է Ռուսիոյ Աղէքսանդր Ա. կայսր: Ապա յօրինում է «Բաղմարդեան» կամ աւելի լաւ է ասել «Արեւելեան» լեզուների (Արաբաց, Պարսից, Օսմանեան և Թաթարաց) քերականութիւն և այն նուիրում է Ռուսաց Նիկողայոս Ա. կայսր: Վերջապէս, տպագրում է նաև մի քերականութիւն, որով իբրև թէ ռուսները պիտի կարողանան ռուսներէ մեր գրաբառը: Բայց ռուսներէն այդ պատահական ուսումնասիրութիւնը վերջանում է հ. Բժշկեանի մահուամբ:

Իհն հայ լեզուն, որով Անեցի գաղթականները բազմութիւն և տակաւին չը ուսումնասիրուած չլիատակներ են թողած մեզ, Վենետիկցոց նմանապէս ծանօթ չէ:

Մե տարօրինակ բան է երևում մեզ Մխիթարեանց յաբարբութիւնը դէպի նոր Յուսանական: 1819 թուին տպագրեցին նոքա մի այլբենարան հայերէն և յունարէն դիմաց դիմաց և ապա յունարէն լեզուով, բայց խտրելէն դրով «նօթն խորից» աղօթադիրքը (2 անգամ տպած): Այս երկու գործն էլ բացի լոկ շահագիտական նպատակների ու չինչ խորհուրդ չունին ոչ աղգիս և ոչ գիտնական աշխարհի համար:

Բայց Վենետիկցոց ձգտումը դէպի նիւթական շահը աւելի եւս զգալի է լինում Տաճկաց լեզուի վերաբերութեամբ: Նոքա մի շարք հրատարակութիւններ ունին հայ տաւերով, բայց տաճկաց լեզուով հայոց այն ուսմիկ հասարակութեան համար, որ իւր մայրենի բարբառը չէ ուսումնասիրում: Իսկ այդ հասարակութիւնը Տաճկաստանի մէջ, որպէս յայտնի է, գլխաւորապէս կայանում է հայ-կաթոլիկներէ, այսինքն նոյն Վենետիկցոց ժողովուրդից:

XXV

Հայոց լեզու.—Այլբենարան.—Վկզենական ընթերցանութիւն.—Քերականութիւն.—Բառգիրք:

Հայոց լեզու Գանք Հիմայ Հայոց լեզուի ուսումնասիրութեանը, որի մէջն է իրաւամբ Վենետիկցոց փառքն ու պարծանքը: Չգիտենք, թէ մի աստիճանի զարգացման մէջ կլինէր այսօր այդ առարկան, եթէ Մխիթարի Հիմար-կութիւնը այնքան արդիւնաբեր չգտնուէր այս ճիւղում: Կվիայենք միայն այն հանրաճանօթ իրողութիւնը, որ Վենետիկցիք իրանց ջանքով մեծապէս նպաստեցին Հայկա-բանութեանը: Նոքա, ի հարկէ, չը վերագրաւորին «Ոսկէ դարը» որովհետեւ այդ անկարելի էր, բայց Վենետիկցոց մէջ անպակաս են եղել այնպիսի ճիւղ և փառքամ գրիչ-նիւթ, որ պատիւ կարող էին բերել մեր միջին դարի մատե-

նագրութեանը: Միով բանիւ Մխիթարեանք թէ հանդէս բերին մեր գրոց լեզուի ճիւղութիւնը և թէ վերականգնաց-րին նորան այնքան, որքան կարող է կենդանանալ կեանքի մէջ չգործածուող մի լեզու: Անցնելով Հիմայ աւելի մանրա-մասն տեսութեանը, պիտի նկատենք, որ մանկավարժու-թեան մէջ Հիմայ չլինելով, Մխիթարեանք տկար գտնուե-ցան մայրենի լեզուի ուսման սկզբնական դասագրքեր կազ-մելում: Նոքա քանի մի անգամ տպագրեցին Հեգեբրէն կամ Այբեբէնարան, բայց բոլորը հին ձևով և, ուրեմն, անպէտք ներկայ որևէ բարեկարգ դպրոցի համար: Օրինակի համար, միայնակ զիջողութիւնը որ արել են նոքա դէպի մանուկի հասկացողութիւնը այդ այն է, որ Սաղմոսը բաժա-նել են իրանց Այբեբէնարանում վանի վանի իբր թէ աւելի դիւրութեամբ հեգելու համար: Մխիթարեանք երևի ծանօթ չեն մանկակրթութեան դիւրագոյն ձևերի հետ: Այդ ան-ծանօթութիւնը նկատվում է նաև նոցա Սկզբնական ընթերցանականութեանը և թեան դասագրքերի մէջ, որոնցից ոչ մինը գործածութիւն չի կարող գտնել ներկայ հայ ուսուցչի ձեռքին, եթէ միայն սա փոքր շատէ զարգացած է: Ուսման մեքենայական հնացած, մաշուած ձևերը առհասարակ տի-րապետում են Մխիթարեանց բոլոր դասագրքերի մէջ՝ պատ-մութիւնից և թուաբանութիւնից սկսած մինչև այլբուրդէն: Նոյն պիտի կրկնէինք Վենետիկցոց 11 տեսակ հայոց լեզուի քերականութեանը մասին, եթէ միայն այդ աշ-խատութիւնները նկատէինք իբրև լոկ դպրոցական դասա-գիրք: Սակայն բովանդակելով իրանց մէջ մեր գրոց լե-զուի զարմանալի հարստութիւնը, այդ աշխատասիրու-թիւնները պիտի համարուին լեզուի ճիւղ կանոններին, ոճերի և զարծուածների դասաւորեալ ժողովածուք, որ աւելի պի-տանի են զարգացած բանասէրներին, քան մանուկներին: Արդէն մեր նախընթաց սերունդներին յայտնի է Չամ-չեանի գոված քերականութեան բերած սարսափը պատա-նեկան հասակի վրայ: Եւ քանի հարեւուաւոր և հա-զարաւոր հայ ուսանողք յաւիտեան չեն խոյս տուել դպրոց յաճախելուց շնորհիւ չլիալ քերականութեան: Այն ինչ հ. Մ. Չամչեանի այն գործը իւր ժամանակին մի գովելի ծա-ռայութիւն էր հայոց ազգին: Բաւական է մտաբերենք, որ մինչև 1778 թիւը մենք չունէինք մի քերականութիւն, որի մէջ ժողովուած լինէին լեզուիս անոխալ օրէնքները: Մի շարք այդ գործին վերաբերեալ հրատարակութիւններ, որ լոյս էին տեսած թէ մերոնց և թէ օտարազգաց ձեռքով, ոչ միայն չլին հանդէս բերում մեր լեզուի իսկական գան-ձերը, այլ և հեղինակաց կամքի և ճաշակի համեմատ խե-ղատիւրում էին նախնեաց ընդունած անսխալ կանոնները: Այդ պակասութիւնից ազատ չը մնաց Վենետիկցոց 1730 թու-ին հրատարակած Մխիթար արեալի քերականութիւնը: Եւ ահա հ. Միք. Չամչեանին է, որ 1778 թուին տալիս է մեզ նախնեաց գործածած լեզուի մի քերականութիւն, իւր բոլոր կատարելութիւններովը: Եթէ Հիմայ քայլ առ քայլ հետե-ւենք վենետիկցոց միւս քերականութեանց երևան գալուն, կը տեսնենք, որ որքան աւելանում է նոցա Հիմութիւնը հայկաբանութեան մէջ, այնքան կատարելագործվում են և նո-ցա քերականութիւնները, բայց դարձեալ ոչ իբրև դասա-գիրք, այլ իբրև ժողովածու լեզուի հարստութեան: Այդպէս ահա հ. Գաբ. Աւետիքեանի քերականութիւնը (1815 թ), աւելի ճիւղ է քան Չամչեանինը: Հ. Արսէն Բագրատունոց «Տարբերք» գերազանցում է նախընթաց աշխատասիրութիւ-նը, իսկ սորա «Քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» հո-յախապ գործը, որ քառասուն տարուայ աշխատութեան և հետադասութեանց պտուղ է, պատիւ է բերում թէ հեղի-

նախկին ու միաբանութեանը և թէ ազգիս լեզուին: Սա մի կոթող է, որ ամփոփում է իւր մէջ Հայկական դպրութեան լեզուագիտական բոլոր կատարելագործութիւնները և իւր տեսակէտին մէջ նմանը չունէ տակաւին:

Անկարելի էր Հանգէս բերել այդպիսի մի մեծ գործ եւ թէ դորան չը նախնութեան այն բառաւորանքը, որ վերնատիկոյցը ոչ պակաս պատիւ բերող աշխատութիւններ են: Վերնատիկոյց յորդորողը և քաջալերողը այս բանի մէջ միաբանութեան Հիմնադիր Մխիթարեղաւ: Իւր առաջնակարգ աշակերտների օգնութեամբ, նա պատրաստեց այն «Հայկադեան լեզուի բառգրքի» առաջին Հատորը, որ լոյս տեսաւ իւր մահուանից քանի մի օր անցած: Իրանց առաջ ոչինչ նոյնօրինակ մի գործ չունենալով, Մխիթարը և իւր աշակերտները մեծամեծ դժուարութիւններ և տաժանելի աշխատանք կրեցին այդ մեծագիւր Հատորը կազմելու Համար: Ա. Գիրքը, Խորենացին, Շնորհալին, Նարեկացին և մի տառնի չափ ուրիշ Հայ Հեղինակներ միայնակ աղբււրներն էին, որոնցից քաղում էին նոքա թէ բառերը և թէ դոցա մեկնութիւնները, առաջ բերելով ամէն անգամ բառերի գործածութեան ձևը և դարձածքները: Մեր կարծիքով, այդ միայնակ աշխատասիրութիւնն է, որ ցոյց է տալիս, թէ Մխիթարն էլ իւր կենաց վերջի տարիքում արդէն բաւականին զարգացել էր և ծանօթացել գիտութեան պահանջների հետ: Սակայն քանի որ նախնեաց մատենագրութեանց ուսումնասիրութիւնը Մխիթարեանք հոր էին սկսել և օրէցօր յառաջ էին գնում Հետզհետէ իրանց անծանօթ Հեղինակները գործերը դտնելով, բնականապէս Մխիթարի 1749 թուին տպագրած «Բառգրքի» թերութիւններն էլ աչքի էին զարնում: Սեւ Հա աչք աշխատասիրութեան երկրորդ Հատորը, զանազան պատճառներով չեստաձգուած, լոյս է տեսնում միայն 1769 թ. և. կարելոյն չափ լրացրած ու կատարելագործուած է: Բայց քանի մի տարի անցած, դա բաւականութիւն չէր կարող տալ այն Մխիթարեանց, որ բաւականին ծանօթացել էին Հին չուսականին և լատին լեզուին ու որոց գրատունը ճոխացել էր նորանոր գրչագրերով: Մխիթարի աշակերտաց երկրորդ սերունդին պատկանող երեք վարդապետներ՝ Հ. Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Խաչատուր Սիւրմեյեան և Միքայիլ Ագեբեան 1784 թուին սկսում են և չնուրն տարուանից յետոյ, այն է 1834 թուին լրացնում մի երեւելի գործ — երկու Հատոր Հանրաժանօթ «Հայկադեան բառգրքը», որ օտարագրիներէց «Ակադեմիական» աշխատութիւն Հոգաւորեցաւ: Դա լոյս տեսաւ 1836—1837 թուին և վերջիցիւս վարդապետների մտերիմ աշակերտները գրեթէ բոլորեքեանք էլ աշխատեցան իրանց վարժապետաց հետ ու ազգպէտով Հայկաբանութեան մէջ մեծ Հմտութիւն ձեռք բերին: Գործը կազմեցին Մխիթարեանց երրորդ և չորրորդ արդիւնաբեր սերունդները: Հայկադեան բառգրքի չորնորդները ձեռք տակ ունէին նախնեաց գրեթէ բոլոր չափնի աշխատութիւնները: Նոքա բառերի մեծ մասը թարգմանել են Հին չուսական և լատիններէն, բացատրել են ոչ միայն իմաստը, այլ և յառաջ են բերել նոցա գործածութեան ձևերը այս և այն նախնեաց գրութեանց և արժանաւոր գործը եթէ ներկայումս օրէն թերութիւն ունէ, դա է չորնորդների անծանօթութիւնը Սանտաբերտի, Զինդի, Փաշլաւի, Պարսի և Սեմիտ լեզուների հետ, որոց ուսումնասիրութիւնը, պէտք է խոստովանել, դեռ չէր զարգացած նոցա աշխատասիրութեան ժամանակ: Հարկանքի կերպիւ կը չիշենք, որ երբ ապագայում այդ թերութիւնն էլ լրացնելու ձեռք զարկուի, անուշադիր չը պէտք է թողնուին նաև Հայոց բազմաթիւ գաւառական բարբառները,

որոց մէջ շատ մութ կետերի մեկնութիւնները պիտի գրենք: Գծադրաբար ոչ միայն գաւառական բարբառները, այլ և բուն Տաճկահայոց աշխարհաբարը, ինչպէս երևում է, շատ ծանօթ չէ եղել գրքերինակ 1869 թուին «աշխարհաբառից գրաբառ» բառգրքի չորնորդին: Այն ինչ, եթէ վերնատիկոյց բարեհաճէին՝ աւելի ուշադիր լինել մեր գաւառացոյ խօսուածին, կը տեսնեն, որ տառնեակ Հազարաւոր բուն գրոց բառեր, որ տակաւին չունին մտած նոցա Հոյակապ «Հայկադեան բառգրքի» մէջ, սովորական են մեր պառաւների բերանում: Քանի որ Մխիթարեանք երթեկուծիւնը պակաս չէ Հայաստանի գաւառներում, լեզուի այս կէտը ուսումնասիրելու նոքա մեծ յարմարութիւն ունին, թէև մինչև այսօր, ինչպէս ասացինք, ոչինչ արդիւնաբերած չունին:

(Կը շարունակուի):

Աղէսանյար Երիցեան:

ՁԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Աղէսանյարի Բնակարանի Լոյսօժուած: Congregation Union ընկերութեան Հաշիւը ներկայացնում է Լօնդօնի աղքատների կեանքի սարսափելի պատկերը: Այս եկեղեցական բարեգործական ընկերութեան անդամները մօտիկ ժամանակներում ժամանակագրական տեղեկութիւններ Հաւաքեցին այդ ահագին քաղաքի ընդարձակ մասերում, ուր բնակվում է ամենաաղքատ աղքատներով թիւնը և ահա 'ի միջի աչքից ինչ երեւցաւ. քանի մի տուն մտնելու համար, ուր բնակվում են աղքատները, հարկաւոր է անցնել այնպիսի բակեր, ուր երեք ցերեկի լոյս չէ թափանցում, օդը չէ նորոգվում և մի կաթիլ նոր ջուր չէ լինում: Մի ներքնատանը բնակվում է մի ընտանիք, բաղկացած Հօրից, մօրից և երեք զաւակից, չորս խոզերի հետ միասին. միւս սենեակում բնակվում է նոյն պէս մի ընտանիք. հայրը ծաղկով հիւանդ և նորա կինը, որ ութերորդ զաւակն էր բերել. և մի ամբողջ երամ ամենազարչելի աղտեղոտ խողերի: Գեանափոր խոհանոցում երեւցան եօթ Հոգի բնակիչ. մի անկիւնում դրած էր մի մեռած երեխայ: Միւս խաւարչտին սենեակում գտան մի ընտանիք, բաղկացած Հօրից, մօրից և վեց զաւակներից, որոնցից երկուսը բազմաթիւ հիւանդ էին: Այդպիսի Հանգամանքներում անբարոյականութիւնը կատարեալ է: Շատ Հազիւ է պատահում, որ բնակիչները օրինաւոր ամուսնութեամբ կապուած լինին: Նաև այն աղքատների դրութիւնը, որոնք աշխու միջոցներով աշխատում են իրանց օրական ապրուստը, սարսափելի է: Ընկերութիւնը մտադիր է իւր նկատողութիւնները տպագրել առանձին գրքով, որպէս զի մարդասէր Հաւրոստների ուշադրութիւնը հրաւիրել աղքատների զարհուրելի դրութեան վերայ:

Տաճիկ Կանոնի Կազմարը: Կ. Պօլսի լրագրիւններում տպուած է պաշտօնական տեղեկութիւն տաճիկ կանանց քաղաքային հանդերձի մասին: Վերջին ժամանակներս նկատուում է, ասուած է այդ տեղեկութեան մէջ, — որ տաճիկ կանայք ըսկտան երեւալ փողոցներում՝ հագնուած բարոյականութեան և կրօնի հակառակ տարազով: Սուլթանը բերանացի ցանկութիւն չափանից, որ այդ բանը չիշեն, որ կանայք պատ-

պարտւին հին համեմատ «Ֆէրաջէ» մէջ: Շէշլա-ու-Իսլամը սոյն իսկ առարկայի մասին մի «Թասգիւրէ» գրեց Դրանը, լայտնելով, թէ վաղուց արդէն ժամանակ էր արգելել տալ ճիկ կանանց՝ ծաղրածքներով ու զարդարանքներով չարտառու Ֆէրաջէ և բարակ երեսիկներ կրել: Այդ խնդիրը քըն-նուցաւ նախարարաց խորհրդի մէջ և սրտուեցաւ միջոցներ գործ դնել կանանց այդ նորամուտ հանգերձներին դէմ: Այս վճիռը հաստատուեցաւ կայսերական իրադէսով: Տաճիկ կանանց մի ամիս ժամանակ է տրուած նորեկ «Ֆէրաջէ», այսինքն առանց որեւէ զարդարանքի մանուշակներ կրելու: Բարակ երեսիկները նոյնպէս ոչնչացնուած են և նախադասուած են թանձր երեսիկներ կրել, որոնք միանգամայն ծածկէին դէմքի դժագրութիւնը: Մի ամսեայ ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ, ոստիկանութիւնը կը հսկէ այդ կարգադրութեան գործադրութեան վերայ:

Խմբագիր-հրատարակիչ ԱՔԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներսիսեան Հայոց Ազգային — Հոգևոր Դպրանոցի Հոգաբարձական խորհրդարանում հոկտեմբեր ամսոյ 26-ին երեկոյեան 7 ժամին, լինելու է երկրորդ անգամ աճուրդ (առանց կրկնաճրդի) կապալով տալու հին Դպրանոցի ներքնայարկի 32 կրպակները: Պայմանաթուղթը կարելի է կարգալ Հոգաբարձութեան չիւանատան մէջ ամեն օր, բացի կիւրակէից և տօներից, առաւօտեան 10 — 12 ժամն:

Ամսոյ 16-ին կիւրակէ օրը Տփլիսու Մողնույ Սուրբ Դէորդ եկեղեցւոյ Համար երեցփոխանի ընտրութիւն պէտք է լինի: Ուստի այսու հրաւիրվում են նորա ծխական և ժամաւոր ժողովրդականները նշանակեալ օրը ներկայ լինել սուրբ պատարագին նոյն եկեղեցւում և ապա շնորհ բերել Դպրանոցեան ուսումնարանի դահլիճը, ուր կը կատարուի ընտրութիւնը բոլոր ներկայ եղողներին բուխարկութեամբ:

Հաշուատես և Անգամ առաջնորդական յանձնարարութեանց

Մոռչիչ Կահանայ Տէր-Աւետիսեան

Կուկիու Սուրբ «ՇՈՒՇԱՆԻԿԵԱՆ ԹԱՆԻՊՅԵԱՆՑ» օրհորդաց դպրոցի վարչութիւնը պատիւ ունի յայտնել Հայ Հասարակութեանը, որ կիւրակի, հոկտեմբերի 26-ին, առաւօտեան 11 ժամին, պատարագից յետոյ, կատարուելու է դպրոցի գոյութեան քսանամեայ ՏԱՐԵՒԱՐՁԻ և ուսումնարանի ՆՈՐ ՇԵՆՔԻ օրհնութեան հանդէսը:

„ՆՈՐ - ԴԱՐ“

Ամենօրեայ լրագրի խմբագրութիւնը գտնուում է Բարօնակայա փողոց № 10 տանը, (ուր գետեղուած է և Մէլիք-Բէգլարեանի մասնաւոր ընկալական դպրոցը), Ծուրի-նովի դեղատան կից, փոստատան հանգէպ:

Բաժանորդ գրուել և խմբագրութեան հետ հաղորդակցութիւն ունենալ ցանկացողների համար խմբագրութիւնը բաց է ամեն օր առաւօտեան ժամ 9-ից մինչև 1-ը և երեկոյեան ժամ 5-ից մինչև 7-ը:

Օտարաբաղադրացիք դիմում են խմբագրութեան՝
Редакция газеты „НОРЪ-ДАРЪ“ Тифлисъ.

Վիճակիս ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ Հրամանաւ՝

Բեթղէհեմի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ Հովանաւորութեամբ ԲԱՑՈՒԵՑ

«ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՊԱՐՏԻՉ»

Ուր այսօրուանից ընդունվում են երկու սեռի 5—7 տարեկան մանուկներ, Հին-Բէհլուգեան փողոց, տուն Բաստամեանի № 10

Վարժուհի-կառավարիչք

Օր. Սարգիս Երէշեան

Օր. Սահակ Փարշեան

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆ

Տեղափոխուեց պ. պ. Մերգոյեանների տունը (Սուլուակ Սերգեական փողոցի վրայ) և առելի մեծացրեց, շքեղացրեց ու ընդարձակեց՝ ընդունելով անդամ և պատանիներին:

ԳՐԱԿ.-ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆԸ ունի առելի քան 3000 հատոր մանկական ընտիր գրքեր (Հայերէն, ռուսերէն, վրացերէն, ֆրանսերէն և այլն): Ստանում է չիշեալ լեզուներով հանդէսներ և ամսագրեր յատկապէս մանուկ և պատանի հասակների համար:

Բացի մանկական հասակի գրքերից՝ ԳՐԱԿ.-ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆԸ ունի և շարունակ ձեռք է բերում ու պատանեկական հասակի համար էլ զանազան լեզուներով գրքեր: Շարունակ ստանում է նոր ընտիր գրքեր հէնց նրանց-ւոյս ընծայուելուց:

Դրադ. ընթերցարանը գնում է հին ամսագիրներ և գրքեր թէ՛ Հայերէն և թէ՛ օտար լեզուներով և խնդրում է վաճառողներին դիմել՝ Тифлисъ, Дѣтская Библиотека Солоаки, Сергѣев. ул.

ԳՐԱԿ.-ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆԸ բաց է ամեն օր, իսկ տօն և կիւրակէ օրերը մինչև 2-ը կէսօրից յետոյ:

ԿԵՆԴՐՈՂԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌՍՆՈՑՈՒՄ
ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ Է

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԽԱԼԻՓԱ

Աշխատութիւն ԱՂԼՔՍԱՆԴՐ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆՅԻ

Գինն է 50 Կ.

ԲՅՇԿԱՊԵՏ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅԸ

Ընդունում է Հիւանդներին

Կանանց Հիւանդութիւններով առաւօտները
10-ից մինչև 12 ժամը:

Տղամարդկերանց ներքին և կոկորդի Հիւան-
դութիւններով երեկոյեանները 5-ից մինչև
7 ժամը:

Սերգեյեւիկի փողոց Շահպարեանցի տունը՝ № 6.

(3—2)

ԴՕԿՏՕՐ Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆԸ

Ընդունում է երթևեկ Հիւանդներ

ԻՐ ԴՈՐ ԲՆԱԿԱՐԱՆՈՒՄ

Սերգեյեւիկի փողոց, տուն Նիկ. Փրիդոնովի № 17.

Ամեն օր 9-ից մինչև 11-ն ժ. առաւօտեան:

(3—3)

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՅ ԴՈՒՐՍ ԵԿԱԻ

«ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՋՈՒ»

Երրորդ և չորրորդ տարի. դասագիրք ընթերցանութեան
ազգային ուսումնարանների համար, չորրորդ տպագ-

րութիւն ԲԱՐԵՓՈՒՄԵ ԵՒ ԼՐԱՅՐԱԾ:

Գինն է 70 Կ.

Գումարով գնողներին 20% զիջումն:

ՎԱՃԱՌՎՈՒՄ ԵՆ

ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՄԷԿ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

ԵՒ Հարէս ինչ կամ երկու սերահար 35 Կ.
Մօղա 40 „
Կռուապատճառը ես էի 55 „
Խէչօյի թուղը 35 „
Սէր կամ մահ 35 „

Դիմել.—Эривань
Эмину Теръ-Григорянцу.

(10—3)

ԴՈՒՐՍ ԵԿԱԻ ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿԻՅ

ԴՐ. ԱԻ. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅԻ

ԳԱՂԱԲԱ.—ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ-
ՆԵՐԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՏՐԸ

ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԱԶԳԱԲՆԱԿԱՆ ԸԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Գինն է 40 կոպէկ:

Ցանկացողները ստանալ ԲՈՒՐ ԵՅԹԸ դատախօսու-
թիւնները թող բարեհաճին ստորագրուել վճա-
րելով ընդամենը 1 ռուբլի 50 կոպէկ:

Դիմել՝ Կենտրոնական գրավ. Կովկասեան գրավ.

և Մշակ լրագրի խմբագրութիւնը:

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 15 Октября 1883 г.
Типографія И. Мартиросіанца.